

משק עברי בריא: הקפיטליזם החלוצי של לבונטין

זלמן דוד לבונטין, חלוץ האגודות השיתופיות בארץ ישראל ומנהל המוסד שהזרים את החמצן הפיננסי לבניינה, ניהל מאבק מתסכל להשתתת המפעל הציוני על אחריות כלכלית ועל יוזמה פרטית ולא על שנוררות. כיום, אחרי ההכרה המאוחרת בצדקת דרכו, הגיע הזמן להכיר גם אותו

.א

בוקר אחד, מספר שלום עליכם, הגיעה לעיירה כתריאליבקה ידיעה מרעישה: בנק חדש הוקם בלונדון העיר הגדולה, ולא סתם בנק – בנק יהודי! מי היה מאמין! בבת אחת קפצה העיירה המנומנמת על רגליה; עד אותו יום תושביה הסתכלו על הציונות בעין עקומה, אבל בנק זה כבר סיפור אחר. בנק זה עסק של ממש, ואם הציונים הקימו לעצמם בנק אולי בכל זאת יש בהם משהו.

לא עבר זמן רב והקהילה הנלהבת החליטה לקנות אחת ממניות הבנק היהודי החדש. אספות נאספו, נאומים ננאמו, פרוטה הצטרפה לפרוטה ובסופו של דבר הכסף נשלח ביראת קודש אל הסניף המרכזי. אחרי תשעה חודשים מורטי עצבים, כאשר המניה המיוחלת הגיעה סוף סוף לעיירה, התרגשותם של הכתריאליים לא ידעה גבול:

שעה ארוכה זנו הציוניים הכתריאליים את עיניהם במניה היהודית של הבנק היהודי, תחילה הסתכלו בה בדומיה ונאנחו, ואחר כך השמיע כל אחד את דברו לפי דרכו. פניהם נתלהבו והבריקו, כאילו נגה עליהם אור חדש, וליבם חם בקרבם מתוך חמימות מופלאה, כמי שגלה בנעוריו משולחן אביו והתגלגל בנכר, ערג כל ימיו ממרחקים אל ביתו ואל קן מולדתו ונפשו כלתה לשמועה משם, ופתאום הגיעה לו בשורה טובה מפינת חמדתו העזובה, וליבו מתמלא שמחה ותוגה גם יחד, והוא מתאווה גם לרקד וגם לבכות מרוב רגשותיו.¹

כתריאליבקה, העיירה שהפכה לאחד מסמלי הקיום היהודי בגלות, אומנם הייתה פרי דמיונו של שלום עליכם אבל הסיפור שהתרחש בה מציאותי למדי; בגרסאות שונות הוא קרה בלא מעט עיירות יהודיות במזרח אירופה של סוף המאה ה-19. שמו הרשמי של הבנק המדובר היה "הבנק הקולוניאלי היהודי" (להלן יק"ב).² על הקמתו הוחלט בקונגרס הציוני השני מתוך מטרה לספק את האמצעים הכלכליים לפעילות התנועה שזה עתה קמה.

בנימין זאב הרצל עמד מאחורי הקמת יק"ב וייחס לו חשיבות עליונה. במאמר שפרסם בנובמבר 1897, מיד לאחר הקונגרס הציוני הראשון, כתב הרצל שבדיוק כשם "שהקונגרס שימש מבחן רעיוני לקיומה של האומה היהודית, כך תשמש הגשמתו של הבאנק להתיישבות אחד מן המבחנים החומריים לכך".³ שנה וחצי מאוחר יותר, משהחלו מניותיו של הבנק להימכר, כתב הרצל שהירתמות הציבור היהודי להצלחת הבנק כמוה כ"שאלת חיים של הציונות! דבר זה צריך לזכור כל אחד, בכל מקום שהוא נמצא, ובכל כובד הראש. האם אנחנו בעלי הזיה, מוחות מעורפלים, סטפוטנים, או רוצים אנחנו להוכיח את עצמנו כלוחמים מעשיים ויודעי מטרה למען עניין גדול מאד?"⁴

האדם שהרצל הפקיד לנהל את הבנק ולתת תשובה לשאלת החיים הזאת, היה זלמן דוד לבונטין. כגורלם של פורצי דרך רבים, גם שמו של לבונטין כמעט נעלם מדברי הימים: את כתביו קשה להשיג, בודדים המאמרים שנכתבו על הגותו, ואת הרחובות הנקראים על שמו אפשר לספור על כף יד קטועת אצבעות. זהו עוול היסטורי ממדרגה ראשונה; לבונטין הוא דמות מופת ציונית, איש רב-השראה שניחן בכישרון מעשי יוצא מגדר הרגיל והיה גורם מכריע בשנים המעצבות של חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.

בצעירותו היה לבונטין מהכוחות שהניעו את העלייה החלוצית הראשונה לישראל ועמד בראש מקימי המושבה ראשון לציון, אך עיקר חשיבותו ההיסטורית נעוצה בתפיסתו הכלכלית הייחודית שהתממשה בפעילות הבנק שעמד בראשו. במקום התבססות על תרומות ונדבות, כפי שהיה מקובל בתקופת היישוב הישן ובמושבות העלייה הראשונה, ובמקום הסוציאליזם שרווח בקיבוצי הפועלים של העלייה השנייה והשלישית, הציע לבונטין לכונן בארץ ישראל כלכלה קפיטליסטית המושתתת על השקעות הון ומתן אשראי ליוזמות פרטיות, פיתוח החקלאות, עידוד התעשייה, תמיכה במפעלים ובתי החרושת והפקה רווחית של משאבי הטבע.

אלה שניסו לנווט את דרכו של היישוב רק בעזרת מצפן אידיאולוגי מופשט זכו לביקורות חריפות מצד לבונטין, שהציג פעם אחר פעם את החסרונות שבהעדפת הפנטזיה על הריאליה. המילים המנחות בכתביו אינן 'חזון', 'צדק' או 'תיקון עולם', אלא 'נורמליות', 'עולם כמנהגו נוהג' ו'בריאות'. המפתח להתיישבות יהודית בת קיימא ורחבת היקף בארץ ישראל היה טמון לדעתו בהיענות לאופן שבו המציאות

משק עברי בריא: הקפיטליזם החלוצי של לבונטין

הכלכלית עובדת ולא לאופן שבו היינו רוצים שתעבוד, ובהעדפת המעשה הקטן והמציאותי על פני התיאוריה הגדולה והמדומיינת. אין פירוש הדבר שלבונטין לא היה איש חזון וחלום. אדרבה, הוא הקדיש את חייו לרעיון שיבת ציון והיה מחויב בכל נפשו ובכל מאוודו ל"עבודת הגאולה", כלשונו. אבל עם זאת, היה מוכן להכפיף עצמו למגבלות שגזר טבע האדם על חיי המעשה. בעיניו הקפיטליזם לא היה מנוגד לחלוציות ולא היה תחליף לה, אלא היה כלי – כלי יחיד שאין בלתו – להגשמתה.

הגותו של זלמן דוד לבונטין נכתבה על פני תקופה של כחמישים שנה: שני העשורים האחרונים במאה ה-19, ושלושת העשורים הראשונים במאה ה-20. כתביו הם מקור חשוב להבנת שלבי ההתפתחות הראשונים של הציונות, כתובים בעברית נפלאה וטבולים בהזדהות חמה עם העבר היהודי לצד פיתוח קר ביחס להווה. חיבוריו המרכזיים הם שלושת כרכי הספר "לארץ אבותינו", המרכיבים יחד יומן של תולדות חייו מהיום שעמד על דעתו הציונית עד פרישתו מניהול הבנק. נוסף על כך פרסם לבונטין דו"חות כלכליים, מאמרים פובליציסטיים רבים, סקירות כלכליות היסטוריות ובינלאומיות וניירות עמדה כלכליים, וניהל תכתובות ערות עם בכירי התנועה הציונית ובראשם הרצל – שאיתו שמר לבונטין על יחסים קרובים וחמים – וכן עם וולפסון, אוסישקין, אחד העם, ז'בוטינסקי, ויצמן, הרב קוק ורבים אחרים.

לבונטין היה מודע לכך שעמדותיו הכלכליות לא היו מקובלות על דעת רוב הציבור היהודי בארץ: "עם קשה עורף הוא העם הזה. תעמולה, הטפה – כענן יחלופו לפניו", התרעם באחד ממאמריו המאוחרים.⁵ אך הוא מעולם לא נלאה מהניסיון לשכנע, שוב ושוב, ומעולם לא זנח את עמדתו כמוכיח בשער. ייאוש לא היה אופציה בעיני לבונטין, כי ממש כמו הרצל הוא ראה בהצלחת הכלכלה העברית שאלת חיים למפעל הציוני כולו. תחושת אחריות לאומית אופפת את כתבי לבונטין, שהבין היטב כי העם היהודי עומד בימיו בצומת דרכים גורלי: אם חלילה לא נצליח במשימתנו, כתב, "מה תהיה תקוות עמנו המורדף והנענה זה אלפיים שנה, המחכה להתיישבות רחבה בארצנו, התיישבות הדורשת אמצעים כספיים גדולים? מה תהא תקוותנו זאת, אם גם נאחר את השעה ההסתורית, אם בינתיים תכבה קרן השמש שזרחה על הרי ציון?"⁶

אם השמש עדיין זורחת על הרי ציון, לזלמן דוד לבונטין יש בכך מניית זהב. בעמודים הבאים אנסה להראות כמה חשובה הייתה תרומתו המעשית, על אילו יסודות מחשבתיים התבססה וכנגד מי עמדה. בעיניי זהו דיון החורג מתחומה הצר של ההיסטוריה, כי בהצבתו המחודשת של לבונטין בשורה הראשונה של הזיכרון הלאומי לא רק העבר יוצא נשכר אלא גם העתיד: דבריו של החלוץ הבנקאי, שדיבר בקטנות אך פעל בגדלות, עשויים להיות רלוונטיים גם היום – שמונים שנים לאחר פטירתו.

כדי להבין מדוע, יש להתחיל מההתחלה.

ב.

זלמן דוד לבונטין נולד בט"ו באייר תרט"ז (20.5.1856) בכפר אורשה שברוסיה הלבנה (היום בלרוס), למשפחת חסידי חב"ד. על פרקי חייו הראשונים לא ידועים פרטים רבים; בגיל שמונה-עשרה הוא התחתן עם ציפורה-פייגא בת העיר מוהילוב, ולאחר הנישואין עבר הזוג להתגורר בבית הורי הכלה. תקופה מסוימת הם ניוונו מכספי הנדוניה, אך כשהממון הצטמצם לבונטין יצא להתפרנס ממסחר ואף ביקש להשתתף במלחמה העות'מאנית-רוסית שהתחוללה באותן שנים בבלקן. הניסיונות האלו לא עלו יפה, אך הכישלון הוביל אותו ללימודי הנהלת חשבונות במוסקבה ובהמשך למשרה של פקיד בנקאי בעיירות שונות בדרום האימפריה הרוסית.

בתקופה זו נישא לבונטין על גבי רוחות הזמן הליברליות שנשבו בעוצמה ברחבי האימפריה. היו אלה ימי שלטונו של הצאר אלכסנדר השני, "המשחרר", שהוביל רפורמות מרחיקות לכת במנהל ובכלכלה: את מקום הפיאודליזם הישן תפסו מגמות מודרניות של תיעוש ועיור. נהנו מהן גם יהודים רבים, שעד אז נאסר עליהם להתגורר מחוץ לתחום המושב. חלל עולמם של הצעירים היהודים נשא לפתע בשורה והבטחה: ההשכלה פתחה בפניהם את דלתות ההשתלבות בחברה הכללית, והשלטון הנאור החל בתהליך הפיכתם לאזרחים שווים זכויות. חודש לפני יום הולדתו העשירי של זלמן דוד הקטן פרסם המשורר יהודה-לייב גורדון ("יל"ג) שיר מואר ומלא תקווה, שדחק ביהודים להקיץ ולהיענות לאפשרויות שנפתחו להם: "... אַרְץ עֵדֶן זֹאת הֵן לְךָ תִּפְתָּח / בְּנִיָּה 'אַחִינוּ' לְךָ יִקְרְאוּן עִתָּה. / עַד מָתִי תִהְיֶה קֶרְבָּם כְּאַוֶּרַח, / לְמָה מִנְגֵד לָהֶם תִּלְךָ אֶתָּה? // וְכִבֵּר גַּם יִסִּירוּ שְׂכָמְךָ מִסִּבָּל, / וּמַעַל צְוֹאֲרֶךְ עֲלֶךָ יִרְימוּ, / יִמְחוּ מִלְּבָבם שְׁנֵאתָ שְׂוֹא וְהֶבֶל, / יִתְּנוּ לְךָ יָדָם, לְךָ שְׁלוֹם יִשִּׁימוּ".⁷

אך בתוך הרף עין היסטורי באו כל התקוות האלו אל קיצן. הפוגרומים שהתרחשו בדרום רוסיה מאמצע שנת 1881 וכונו "סופות בנגב" הבהירו ליהודים ששנאת השווא וההבל לא נמחתה מלב הגויים שסבבו אותם. התנפצות חלום ההשכלה הייתה קו פרשת מים כאוב לדור שלם של יהודים במזרח אירופה: לערים הגדולות כבר לא יכלו להיכנס, ולכפרים של אבותיהם ואבות-אבותיהם לא רצו לחזור. גם ללבונטין בן ה-25 היו אלה ימים מטלטלים: "נשובה נא להתבונן אל גורל לאומתנו אשר משפטה נגזל זה אלפים שנה", הוא כותב בשיא אותה תקופה, "אז נווכח לדעת כי לשווא קיוונו בצפייתנו על הציוויליזאציאן, לשווא חכינו כי שמש השכלת העמים תביא לנו מרפא בכנפיה".⁸

האנטישמיות דפקה בגסות גם על דלתו של לבונטין עצמו, וברגע הזה – עת הבין מבשרו שנסתם הגולל על הקיום היהודי בגלות – נפתח הכרך הראשון של ספרו "לארץ אבותינו". לבונטין מספר איך יום אחד, ללא התראה מוקדמת, הוא גורש בבושת פנים מבית המלון שבו התאכסן בעיר חרקוב. ניסיונות השכנוע והשוחד עלו בתוהו; על הפתק שנשלח מהמשטרה המקומית נכתבו מילים קצרות שלא היו נתונות

לפרשנות: "פלוני היהודי מחויב לעזוב את העיר". בקרון הרכבת שיצא מחרקוב נתפס לבונטין להרהורים נוגים: "מדוע זה מאושר בעל הכרש העב הזה היושב פה מולי בעגלת הקיטור, כי יש לו רישיון לגור בבית המלון בחרקוב כחפצו, ובמה נופל אנוכי ממנו ואף גם מהמשרת השכור בבית המלון?" באחת העצירות שמע נוסעים מהללים פוגרום ומתארים איך היהודים מוצצים את דמם, אחראים לכל עוול ו"אחת דתם לעשות בהם שמות ולהשמידם". כנראה נשארה לו עוד מידה מסוימת של אמונה בשינוי המצב, כי בתחילה הוא עוד ניסה להסביר בהיגיון: "סלח נא לי אדוני", פנה לאחד מן האספסוף, "אם אומר לך, כי תשגה מאד במשפטך על ידי היהודים". אבל דבריו נפלו על אוזניים ערלות.¹⁰

בזיכרונותיו כתב לבונטין שהרגש הלאומי התעורר בו עוד הרבה לפני אותה נסיעה אפלה ברכבת. בילדותו למד שמדינה חדשה, ליבריה, הוקמה בידי עבדים משוחררים וחשב לעצמו שאם הם יכולים – גם היהודים יכולים. אבל רק כאשר האדמה התחילה לבעור מתחת לרגליו קיבלו התובנות האלו צורה מעשית, ובקצב מסחרר: בט"ו בשבט תרמ"ב (1882) כבר הצליח לאגד קבוצת משפחות מעיירת מגוריו קרמנצוג, שהסכימו לשלוח אותו לארץ ישראל כדי לאתר ולקנות קרקע שעליה יוכלו לייסד מושבה חקלאית. יומיים אחר כך נעשה שליח של קבוצה ציונית נוספת, הפעם מהעיר חרקוב. עוד באותו שבוע ארז ויצא לדרך.

כמעט חודש היטלטל לבונטין ביבשה ובים, עד שבי"ז באדר הניח את רגליו על אדמת הארץ בחוף יפו. לא עברו שלושה ימים וכבר יצא לתור אותה לאורכה ולרוחבה. את השבת הראשונה עשה בירושלים, ומיד אחריה המשיך למסע בן שישה ימים בשרון ובשפלת יהודה שהסתיים בחזרתו ליפו. בתום הימים הראשונים שלח לבונטין דו"ח מפורט ומלא התרגשות לשולחיו: "האדמה טובה ופוריה", הוא כותב להם, ובעבודה קשה אפשר יהיה לטעת בה "גני לימון ותפוחי זהב ... שיחי צמר גפן, עצי תות להרחבת גדול תולעת המשי, שושנים ופרחים למען יבש אותם לסממנים ומרקחת – כל אלו הענפים יוכלו לשאת פרי טוב לעמלים בהם". הוא ממשיך ומתאר מה שראה בעיניו ומה שראה בעיני רוחו בארץ שכורת השמש, וחותרם בקריאה מעודדת לגבי ההתיישבות בארץ: "כי יש לנו תקווה לחיות בה; כי עלה נעלה וירשנו אותה וגם יכול נוכל!"¹¹

שבוע וחצי לאחר שהגיע לארץ הקים לבונטין עם קבוצת עולים נוספים את "ועד חלוצי יסוד המעלה", במטרה להעניק סיוע ומידע ראשוניים ליהודים שהחלו להגיע לחופי יפו ולנהל באופן מרוכז את רכישת הקרקעות עבורם. כיאה למיזם ציוני המכבד את עצמו, ויכוחים פנימיים התגלעו כבר מיישיבת הוועד הראשונה; הרב יחיאל מיכל פינס חשב שמקומו הטבעי של המרכז היהודי החדש הוא בירושלים, אבל לבונטין התנגד לכך בתקיפות. הביקור בעיר הקודש הותיר עליו רושם עגום מאוד, בשל המחלוקת העזות בין הכיתות הדתיות השונות והחרם שהטילו הקיצונים על אנשי

היישוב החדש (ובכללם על פינס עצמו).¹² הוא חשש שהאנרגיות של הוועד, שהיו מצומצמות בלאו הכי, יתבזבוזו על מאבקי כוח עם הפלגים הלא-ציוניים, והתעקש להישאר ביפו.

אנשי ירושלים לא היו היחידים שעוררו את כעסו של לבונטין; מהימים הראשונים בארץ ליוותה אותו תחושה קשה של תסכול מאוזלת ידו של כלל העם היהודי. במסעות החיפוש שלו אחר קרקע לקנייה הוא התארח בדירות נכבדים ערבים, בבתי מלון גרמניים ובמנזרים רוסיים – ושוב ייסרה אותו ההשוואה בין ישראל לעמים: איך זה שכל אומות העולם מצליחות לתקוע יתד בארץ, לבנות בה בתים ולעבוד את אדמתה – ורק העם היהודי מתמהמה? מדוע מכל קצוות תבל מגיעים לארץ "אנשי מעשה, מלאי כוח ועלומים" ורק העם היחיד שזו היא לו ארץ מולדת שולח אליה "אנשים רפי רוח וחדלי אונים, אנשי עולם האצילות, אשר ראו רק מראות אלוהים וישכחו את השדה מתחת רגלם?"¹³

בעיני לבונטין האדישות היהודית לא הייתה גזירת גורל. הוא לא האמין שהעם היהודי נועד מטבעו להיות עם הרוח או שממהותם היהודי והמחרשה הם "שני הפכים בנושא אחד".¹⁴ כאשר מו"ל עיתון 'השחר' פרץ סמולנסקין כתב נגד 'חברת מפיצי עבודת האדמה בין בני ישראל ברוסיה', לבונטין ביקר אותו בשצף קצף; סמולנסקין וחבר מרעיו, הוא כתב, רוצים "לברוא מעם ישראל ספינקס כזה שאין דוגמתו בהיסטוריה", מין יצור מעולם ה"פאהאנטאזיע" שגר בארמונות הנצח שמנותקים מהעולם הממשי. לדעתו של לבונטין התנאים שבהם חי העם היהודי בגלות אכן הרחיקו אותו ממלאכות הכפיים, אבל "בימינו אלה יוכלו העברים לשוב ולעבוד את האדמה, לטעת כרמים ולאכול את פריה, ומקרה כזה לא יהיה מקרה היוצא מדרך מקרי הטבע".¹⁵ אם היהודים ממשיכים להסתפק במועט ולא לעצב לעצמם תנאי חיים נורמליים ככל העמים, טען לבונטין, זוהי אשמתם בלבד; לא זכות, לא ייעוד ולא גורל.¹⁶

לבונטין ידע שבעוד הוא מכין את הקרקע בארץ ישראל, מיליוני יהודים עושים את דרכם מרוסיה לחופי הזהב של אמריקה. הוא ראה בעיניים כלות איך לחופיה האפרוריים של יפו מגיעים דווקא היהודים הדלים, "אפילו בלי מזון סעודה אחת", שלא הבינו לאן הם מגיעים ולשם מה. היו לו גם סיבות פוליטיות לחשוש מתוצאות העלייה הזו: ריבוי היהודים העניים שהגיעו לארץ לכד את תשומת ליבם של השלטונות העות'מאניים, שבמהרה התחילו למנוע את הורדת היהודים מהספינות ואסרו למכור קרקעות לאלה שהצליחו לרדת בכל זאת.

סיבות אלו הובילו את לבונטין, בניגוד לאינטואיציה הציונית הבסיסית, לקרוא ליהודים לא להעפיל לארץ אם הם חסרים את אמצעי הקיום המינימליים. "עוון גדול מנשוא רובץ על אלה האנשים המעבירים שמועות שווא" על כך שהארץ כבר זבת חלב

ודבש והחיים בה נוחים. משיחי השקר האלו מצייירים תמונה מעוותת בפני העולה החדש, כביכול "בן-לילה יקנה אדמה ויבנה לו קולוניה, יחרוש ויזרע, ולמחר יאכל מפני תנובתו וישב תחת הגפן והתאנה וירוה נחת".¹⁷ אבל האמת הפוכה; ההתיישבות בארץ דורשת סכומי כסף גדולים ו"ארגאנאזאציע ראויה",¹⁸ שבלעדיהם לא יעזרו גם דליים גדושי כוונות טובות. מכאן גם נבעה שיטת הפעולה של אנשי ועד חלוצי יסוד-המעלה בראשות לבונטין; הללו לא ביקשו "לכלכל את היציאה במספר רב, כי אם לייסד מושב אחד מבעלי כסף בתנאים וחוקים טובים, אשר יהיה לכוח המושך",¹⁹ מתוך אמונה שעדיף שיחיו בארץ מעט יהודים שיפעלו להרחבת היישוב באופן מצומצם אך יציב, ולא שיגיעו המונים רק כדי לעמוד בפני שוקת שבורה.

המשבר הגיע לשיאו דווקא ביום שמחת ליבו של לבונטין: אחרי מאמצים רבים וימי מסע ארוכים, הוא הצליח למצוא באזור עזה חלקת אדמה שהתאימה להתיישבות חקלאית. האקלים במקום היה נוח, הקרקע פורייה, המחיר משתלם, תריסר יהודים מילאו את ידו לבצע את הקנייה ואף שילמו לו דמי קדימה – אבל רגע לפני שהעסקה התבצעה הם חזרו בהם והורו ללבונטין לחזור ליפו. בנקודה הזו משהו בו התערער:

למי אני עמל? – שאלתי את עצמי. – בשביל מי עזבתי כבודי והוני בארץ מולדתי? על מה סבלתי טלטול ונדודים לעבור ימים ואיים, רחוקים מכל אלה הקרובים ללבי? בשביל מי נדדתי ארבעה חדשים על חרבות ארץ אבותינו ויאכלני חורב ביום וקרח בלילה? בשביל מי? – בשביל עמי? אבל עמי – מי הוא ואיה איפה מקומו? ... האם אין כוחו של העם הזה יפה אלא בספריו ובדברי ימיו החרותים על הגיליון ובבואו לעולם המעשה והפעולה – תש הוא מזוקן ואוהב לטמון ידו בצלחת?²⁰

אך לבונטין, שהיה נטול לחלוטין כישרון להתחפרות בצער, המשיך מיד הלאה. כבר בכ"ו בסיוון, שבוע וחצי לאחר הכישלון בעזה,²¹ הסמיך אותו ועד חלוצי יסוד המעלה להמשיך ולחפש קרקע מתאימה לייסוד מושבה. בעזרת התמיכה הכלכלית של דודו העשיר צבי לבונטין, הסיוע הפוליטי של סגן הקונסול הבריטי חיים אמזלג והשותפות האמיצה עם חברו יוסף פיינברג – אותרה בסופו של דבר חלקה בת 3,340 דונם מאדמת עיון קרא, המכונה מאז ראשון לציון.

ימי בראשית היו עליזים. "בחרדת קודש ובעליצות נפש" יצאה החבורה באמצע חודש אב תרמ"ב מיפו אל עבר החלקה, "ובשיר זומר"²² נטעה עליה את האוהלים הראשונים. בלילה שכב לבונטין על הקרקע החולית ולא ידע את נפשו מרוב התרגשות:

החילוית להעלות על זכרוני את סיפורי הנביאים הקשורים במקום הזה. נזכרתי בשמשון הגיבור, אשר נלחם פה בפלישתים ויכה אותם בלחי אשר בידו, נזכרתי בדמי אבותי אשר נשפכו פה, שאולי על קבריהם שטחתי את אדתי. אהבה עזה הרגשתי אל המקום ... אגלי דמעה נזלו מעיני, אף נפשי וליבי השתפכו בקרבי. ביתי ומנוחתי הוא המקום הזה, וערשי, ערש ילדתי הוא – זאת ארגיש גם באישון לילה.²³

מייסדי ראשון לציון מנו שש-עשרה משפחות, מהן עשר בעלות אמצעים שהשתתפו בקנייה בעצמן והשאר משפחות עניות שצבי לבונטין הלווה להן את סכום הקנייה לטווח ארוך. על העובדה שהמצב הכלכלי לא היה מהמשופרים אפשר ללמוד מסעיף ל"ה מתקנות המושבה, המחייב את חברה "להרחיק את בגדי המשי, וכל מיני התכשיטים אפילו בימי שבתות וימים טובים, וכל הלוקוס והמותרות המכלים ממזג של ישראל"²⁴. ועם זאת ההתחלה הייתה מבטיחה; המייסדים הסכימו לעבד את הקרקע בשותפות, בתים החלו להיבנות, השדות נזרעו ואחרי כמה עימותים אלימים אפילו הוסדרו היחסים עם שבטי הבדווים שחנו בקרבת מקום.

אבל דווקא "באותו הזמן שהתחיל המושב לפרוח ולשמח את עין העובר במראהו החוצה", כתב לבונטין, "התחיל הרקב לאכול אותו פנימה"²⁵. ההוצאות הכספיות הכבדות פרמו את תחושת הרעות הראשונית, ובני המושב הפסיקו את השותפות בעבודה החקלאית. המתח גבר כשלמושבה הצטרפה קבוצת הביל"ויים: אופי הצעירים החילונים בהובלת ישראל בלקינד היה שונה מאוד מזה של אנשי המקום, שקבעו בתקנותיהם לשמור על המצוות התלויות בארץ ולפתור כל מריבה על פי דין תורה. אם זה לא הספיק, בני ביל"ו גם התחרו בתושבים המקוריים על התמיכות הכלכליות שקיבלה המושבה, ובעקבות הריב שהתלקח נאלץ לבונטין, שתמך בביל"ויים, להתפטר מתפקידו כראש ועד המושבה.²⁶

לבונטין המשיך להתגורר ולעבוד בראשון לציון עוד כמה חודשים, בתקופה שהייתה מעצבת בתולדות המושבה בפרט והיישוב החדש בכלל: כספי הברון רוטשילד התחילו לזרום למקום, במהלך שהיה הכרחי לקיום המושבה אך גם תרם להעלאת מפלס המתח שנאגר בה. בסופו של דבר פרץ מרד נגד המדריך החקלאי מטעם הברון, צרפתי ושמו ז'יסטן דיגור, ובעקבותיו כתב הברון לתושבים שהם "נימנים על סוג היהודים, שאלוקים מצאם בלתי ראויים להיכנס לארץ הקודש ורצה להניח להם למות במדבר. אינכם ראויים לחסדי"²⁷. אך על השלב הזה בהידרדרות שמע לבונטין רק מרחוק; בכ"ט בתמוז תרמ"ג, שנה וחמישה חודשים לאחר שהגיע, הוא חזר לנמל יפו והפעם עם כרטיס נסיעה בכיוון ההפוך. מצבו הכלכלי ומצוקתם של בני משפחתו שהותיר מאחור חייבו אותו לסיים מוקדם בהרבה מהצפוי את הפרק הראשון בחייו החלוציים.

בליבו רצה להאמין שבמהרה ישוב לעבד את אדמת ראשון לציון. אבל "העניינים הפרטיים שלי נסתבכו באופן כזה שלא יכולתי לעזוב את ארץ מולדתי, ומשאת נפשי לשוב לארצנו נתרחה משנה לשנה"²⁸. יעברו כמעט עשרים שנה עד שמשאת הנפש הזו תהפוך למציאות וזלמן דוד לבונטין יעגון שוב בנמל יפו, מוכן ומזומן לפתוח את הפרק החלוצי השני.

ג.

בשארית המאה ה-19 חי לבונטין עם משפחתו ברוסיה. ההרפתקה על אדמת ישראל רוששה אותו לחלוטין, וכדי לעמוד על רגליו הוא נאלץ למכור את נחלתו האהובה בראשון לציון לברון רוטשילד בסכום של 5,000 פרנק.²⁹ בהדרגה הצליח לשקם את מצבו הכלכלי, חזר לעסוק בבנקאות והתקדם עד שהתמנה לתפקיד מנהל הבנק המינסקאי למסחר. אך גם בפאתי צפון, הרחק ממוקד ההתרחשויות בארץ, המשיך לבונטין להיות מעורב בפעילות תנועת 'חובבי ציון' והביע את דעותיו במאמרים שפרסם בעיתונים המרכזיים של התקופה. מעקב אחר המאמרים הללו מגלה איך הפך לבונטין את הניסיון שרכש בראשון לציון לתפיסת עולם כוללת שריתכה חלוציות עם קפיטליזם, וכרכה את השגת יעדי ההתיישבות העברית בפיתוח הכלכלי של הארץ.

באותם ימים, הדרך המקובלת לתמוך בחלוצי העלייה הראשונה הייתה באמצעות תרומות אישיות קטנות. אגודות חובבי ציון פרסמו מודעות שדחקו ביהודים לתמוך באחייהם שכרעו במולדת תחת הנטל, ושליחי 'חברות התמיכה ליישוב ארץ ישראל' עברו מעיירה לעיירה בניסיון לעורר את הלבבות ולגייס רובל פה ורובל שם. גישתו של לבונטין הייתה שונה. כבר במאמר שפרסם כמה חודשים לפני שעלה לארץ הוא הסתייג מההישענות המוחלטת על נדבות. כדי לבסס התיישבות יהודית שתוכל באמת לעזור "לאומלים ולנרדפים" יש אומנם צורך בתרומות אבל גם "לדבר על לבב אחינו העשירים, על לבב אילי הכסף", כדי שיכוננו בארץ "חברות אקציאען [מניות] שמטרתם תהיה לייסד קולוניות ולהגדיל עבודת האדמה ולהאדירה".³⁰

תקופת ההכשרה המעשית שעבר בראשון לציון רק חידדה בלבונטין את ההבנה שבלי מנופי מימון אמיתיים לא תוכל להתבסס התיישבות יהודית בארץ ישראל. לכן מיד לאחר ועידת קטוביץ של חובבי ציון, שהתקיימה בסוף שנת 1884, הוא פרסם בשבועון 'המגיד' מאמר ארוך ובו "הצעה לחובבי ציון" כיצד נכון לגאול את הארץ: "לא על הפרוטות לבדן אשר יאספו חובבי ציון יקום ישראל לתחיה בארץ אבותיו, בלתי אם על חברות של בעלי כסף, אם יתייסדו באה"ק ע"י אנשים המבינים את תורת העקונומיה ותהלוכות הפינאנץ".³¹ לצד ה'סור מרע' הוסיף הפעם לבונטין גם 'עשה טוב': הוא הציע לייסד ביפו "בית מסחר" שיהיה בכוחו להלוות כספים למתיישבים היהודים ולסייע להם במכירת סחורתם מעבר לים. מוסד כזה, טען בלהט, יוכל להגדיל את תפוקת המושבות, ליעיל את עבודתן, לשחרר אותן מעול התלות בשכניהן וליצור קשרים מועילים עם מוסדות פיננסיים דומים ברחבי העולם. זה רק השלב הראשון; בעבודה נכונה יוכל בית המסחר להגדיל את קרנו ולהשקיע בפתיחת בתי חרושת ומפעלי תעשייה נוספים שעתידיים להביא ברכה רבה ליישוב, כי "אם קצר קצרה ידינו להוציא מספר רב מאחינו ולהושיבם על אדמתם... נביא נא מאשינען [מכונות] המכניסים מעט ומוציאים הרבה!"

חלפה שנה ומאמר נוסף התפרסם בעמוד הראשי של 'המליץ', מהנפוצים בעיתונים היהודיים ברוסיה: "ציון בצדקה לא תיפדה ועל נדבות לא יקום עם", שינן לבונטין באוזני חבריו הציונים. "לא תהיה לנו תשועה גדולה ופורקן בארץ הקדושה, אם לא יתעוררו אנשים בעלי הון ועושר יודעי כלכלת המדינה והנהגת עסקים לסייע בדבר על דרך פרקמטיא ומשאם ומתנם של בעלי מסחר".³² הפעם נתן לבונטין דוגמה ממשית, מפורטת לחשבונותיה, לתעשייה רווחית שכדאי להקים בארץ: רשת בתי בד לייצור שמן.

הטון הביקורתי במאמרו של לבונטין החריף ככל שנוכח כי אין לו שומע. לקראת סוף המאה התייאש מהניסיון לשכנע את אנשי 'חובבי ציון' וניסה להעלות את עמדותיו על פסים מעשיים – לבדו. בשנים 1895–1896, כמנהל הבנק המינסקאי, הוא יצר קשר עם אחד מהבנקים ברוסיה שהיה בבעלות יהודים והציע לו לפתוח סניף בירושלים ולקנות את זיכיון ההפעלה של מסילת הרכבת יפו-ירושלים שהונחה באותן שנים; "אם אין לנו מוסד פיננסי משלנו", חשב לבונטין, "עלינו לעבוד בהסתר פנים – תחת מסווה הבנק הזה, וסוף סוף עבודות אלו ימשכו את היהודים העשירים להתעניין ברעיון שיבת ציון, ובפרט כאשר יראו שכרם בצידם".³³ היוזמה הזו מקפלת בתוכה רבים מהאלמנטים שאפיינו את החלוציות הקפיטליסטית של לבונטין: פיתוח ההתיישבות על ידי עסקים נושאי רווח, פתיחת הדלת להמון על ידי בעלי ההון, והעדפת פעילות קונסטרקטיבית וחשאית על פני הכרזות בשער בת רבים. בגלל חששות הממשלה הרוסית היוזמה לא יצאה אל הפועל, אבל היא הייתה הזרזיף הראשון בורם היוזמות הכלכליות שהוביל לבונטין ושעמד לשטוף את הארץ בשנים הבאות.

ההיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל והביוגרפיה האישית של לבונטין השתנו בראשית שנת 1901, כאשר הרצל הזמין אותו להגיע ללונדון ולקבל על עצמו את ניהול יק"ב. חדי העין ודאי הבחינו שיותר משנתיים עברו מהיום שהוחלט בו על הקמת הבנק היהודי ועד שהתפקיד הוצע ללבונטין. הסיבה לעיכוב הגדול הייתה העובדה שלמרות הפצרותיו של הרצל, הציבור היהודי פשוט לא קנה מספיק מניות. המאמץ לא היה רק של חוזה המדינה; הרב שמואל מוהליבר, בצוואתו שהופצה בעיתונות העברית, דחק בקוראים ש"באנק יהודי כזה... יוכל להאיר אור חדש על ציון ועל ישובה וחובה על כל אחד מאיתנו להשתדל בקיומו".³⁴ חיים ויצמן – שעמד בקצה השני של קשת ההנהגה הציונית – סיפר בזיכרונותיו איך ערב אחד הגיע לעיירה נידחת ומוקפת ביצות עד כדי כך שהיה צורך לשוט אליה בסירה מתחנת הרכבת, "ושידלתי את שומעי שיקנו בשלושים רובל מניות של אוצר התיישבות היהודים".³⁵ אבל אפילו זה לא הועיל; בעוד המטרה של הרצל הייתה לגייס שני מיליון ליש"ט, יק"ב לא הצליח לגרד אפילו את רבע המיליון שהיו הסכום המינימלי לייסודו באנגליה. המפעל העוברי עמד בסכנת הפלה.

כאשר לבונטין קיבל את מכתבו של הרצל הוא עוד לא ידע על הקשיים הללו, והשמחה גאתה בליבו: "הזמנה זו הבריקה לי כקוי-שמש אחרי ימים רבים של ערפל

ועננים",³⁶ הוא כתב, כיוון שראה בה הזדמנות פז לחזור לארץ עם מנדט לפעול למען היישוב היהודי. לאחר שפגש בווינה את הרצל ואת חברי הדירקטוריון, והללו סיפרו לו על מצבו האנוש של הבנק, התחיל לבונטין לתכנן את הגדלת הקרן הראשונית כדי לאפשר לו להיפתח באופן רשמי. נאמן לשיטתו העקרונית, לבונטין התנגד לדעת הרוב בדירקטוריון שביקשה להשיג את הסכום החסר בהמשך הפנייה לציבור הרחב, וטען שאם רוצים לפתוח מוסד כלכלי צריך להתחיל לחשוב בצורה כלכלית. תחילה החיה את הרעיון לקנות את הדיכיון להפעלת מסילת הרכבת בארץ, אחר בדיקת אפשרות לרכוש חברת ביטוח או בנק אחר, אבל לצערו הכול התנהל בעצלתיים ואת אישורם של חברי דירקטוריון יק"ב קשה היה להשיג. בסופו של דבר, כותב לבונטין, "החלטתי לעשות דבר ממש על דעת עצמי",³⁷ והוא פתח ליק"ב חברת בת ושמה "אנגלו-פולשת'נא קומפני", או בקיצור אפ"ק, שהיה מוסד בעל תכלית דו-שלבית: לרכוש באופן מרוכז עוד ממניות יק"ב ובכך להתניע סוף סוף את עבודתו, ולאחר מכן להפוך לזרוע הביצועית של הבנק בארץ ישראל.

בקריאה בקווים המנחים לפעילות אפ"ק של לבונטין העביר לדירקטורים ניכר שדעותיו לגבי שיטת ההתיישבות הרצויה כבר היו מגובשות. בתחילת הדברים סקר את ההיסטוריה של ההתיישבות החלוצית בארץ על מעלותיה וחסרונותיה. הוא הודה שבתחילת הדרך היה הכרח בקרן השפע של הברון רוטשילד, אבל הדגיש שבטווח הארוך שיטת התמיכות עיכבה את התפתחות היישוב ושבעצם קבלת הכסף נגבה מהמתיישבים מחיר מוסרי יקר:

קולוניזציה זו, שיסודה בתמיכה והלוואות שלא על מנת להחזיר, הביאה התנוונות גדולה ביישוב החדש. כבר הורגלו אנשים לפשוט יד ולקבל – באופן זה או באופן אחר; ולפיכך איבדו האנשים האלה את החשק לעבוד בעצמם ולהשתדל לראות תוצאות טובות מעבודתם, מפני שסוף סוף הלא יש נדיב ויש חברות הדואגים לעתידם.³⁸

במילים אחרות, התמיכות המגיעות למושבות לא רק שאינן מספיקות – הן מזיקות. התלות בהן הפכה את החקלאים החדשים לאדישים לתוצאות מעשיהם: מה יכול לתמרץ את החקלאי להגדיל את יבול השדה, אם בלאו הכי מחכה לו צ'ק בסוף החודש? למה לדאוג לפעילות התקינה של המכונות, אם במקרה של תקלה ייקנו חדשות על חשבון הברון? ואיך תתפתח תרבות של אחריות על ההלוואות שנלקחו, אם בכל מקרה אין שום צורך להחזיר אותן? "דמורליזציה וריקבון", כינה את האתוס שפשט במושבות.³⁹ ואלו, גרס, יעמיקו אם לא יתבצע שינוי דרמטי; מטבעו לא היה לבונטין מהאומרים "יום יבוא", אלא ביקש להביא בעצמו את היום:

עלינו המתחילים והפועלים בתיקונים האלה, להשתדל אפוא לעזור לייסוד יישוב בריא, העובד על חשבוננו ועל אחריותו, ודבר זה יוכל לעשות הבנק שלנו בארץ ישראל, על ידי זה שיעזור בהלוואות על בסיס מסחרי לקנין קרקעות, להרחבת הנטיעות, להרחבת היישוב

היהודי גם בעיירות ולהגדלת חרושת המעשה והמסחר. אם המתיישבים ידעו, כי אין נדיבים התומכים בהם, אלא בנק הנותן הלוואות בתנאי לשלם חזרה במועד הקבוע, אזי ישמרו וישגיחו בעצמם על מצבם, ובתנאים כאלה תתרחב התיישבות בריאה וחזקה.⁴⁰

אין זה מקרי שהמילה 'בריא' חוזרת פעמיים בפסקה הקצרה הזו; הטיותיה השונות מופיעות בכתבי לבונטין עשרות פעמים, ואם היה צורך לתמצת את הגותו למילה אחת – זו המילה: בריאות. זו הפסגה שהוא ביקש לכבוש: "לרכוש את ארצנו באופנים כלכליים בריאים",⁴¹ "להנהיג שיטה של יישוב בריא וטבעי",⁴² "להרחיב התיישבות גדולה על בסיס בריא",⁴³ "להנהיג קרדיט מסודר על יסודות כלכליים בריאים",⁴⁴ "מוטב לעשות מעט על יסוד בריא, מאשר הרבה על יסוד רעוע".⁴⁵ כמעט בכל מאמר או חוברת שפרסם לבונטין מופיעה מילה זו, שהפכה מזוהה איתו ועם דרך עבודתו.

את התואר המחמיא 'בריא' העניק לבונטין למוסד או לפעולה שנעשו בתבנית הניסיון האנושי המצטבר, לאלו המתנהגים "כמתוקנים שבאומות העולם".⁴⁶ בניגוד להילה הרומנטית שניסו חלק מאבות הציונות לקשור לתהליך שיבת עם ישראל לארצו, לבונטין חזר וטען שמבחינה מעשית אין לפנינו שום דבר מיוחד; מדינות רבות התנסו בחוויית ההתיישבות בארץ אחרת, וצברו ניסיון רב-ערך. סדנא דארעא חד הוא, ואם אנחנו רוצים להצליח במשימתנו אין סיבה שלא נלמד לקחי עשה ולא-תעשה מאלה שכבר הצליחו במשימות דומות. כדי לבסס את טענתו הוא טרח לכלול בכתביו סקירות בינלאומיות מגוונות – מהפעילות הבריטית בדרום אפריקה ועד ההאצה בכלכלה המצרית, דרך עיון בפעילות הכלכלית בגרמניה, באיטליה, ברוסיה, בדנמרק, באירלנד, בצ'ילה ועוד ועוד. טענתו של לבונטין היתה פשוטה: אם "חוכמה בגויים, תאמין" – הצלחה בגויים על אחת כמה וכמה:

חיי אחינו בארץ ישראל הולכים ומתפתחים ומתרחבים לאט לאט, ולמען לתת תוקף ועוז להתפתחותנו, ובסיס חזק לקיומו, עלינו לאחוז בכל אלה האמצעים אשר כבר היו למורשה לכל העמים הקולטוריים במלחמת החיים; יסודות מוסר עלינו לשאוב מתורתנו, וחומר ולבנים נבחר מן אלה הטובים אשר הכינו אנשי לב בארץ, ומשני אלה יבנה ויתכונן בית ישראל בארצו.⁴⁷

אפ"ק בראשות לבונטין לא התכוון אפוא להמציא שום גלגל כלכלי; הוא התכוון לאמץ את "נוהג שבעולם" המורה כי "כשבאים ליישב ארץ בלתי נושבת או ארץ שמצבה הכלכלי נמוך... מנהלים התיישבות קפיטליסטית".⁴⁸ אם לכולי עלמא זו הדרך המוכחת, המוצלחת והבריאה – הרי זו הדרך שבה צריכים ללכת גם היהודים.

הקשיים נערמו על דרכו של לבונטין החל מקו הזינוק. פתיחת סניפי בנק בתחומי האימפריה העות'מאנית הייתה פעולה מורכבת מבחינה משפטית ומדינית, בוודאי כאשר הדיקטורים של יק"ב היו טרודים במאמצים הפוליטיים להשיג זיכיון מהסולטן התורכי ולא האמינו שיש למפעל החדש סיכוי אמיתי להצליח. גם התקשורת לא

נטתה לו חסד: "נבקר ונבקר ככל אשר נוכל, נפקח ונשגיה, נחקור ונבדוק ונדייק בחשבנות" הבטיח נחום סוקולוב מעל גבי עיתון 'הצפירה' כאשר מונה לבונטין למנהל הבנק,⁴⁹ ואכן נחת זרועה של העיתונות העברית פגעה בו לא פעם; ועם כל זה היה לבונטין, כעת בן ארבעים ושבע, נחוש מתמיד; לאחר שסיים לסדר במשך כשנתיים את פעילותו התקינה של יק"ב בלונדון הוא שוב היה על אונייה שהפליגה אל חופי ארץ אבותינו – והפעם על מנת שלא לשוב ולחיות בגלות לעולם.

.T

ביום שלישי, ה' בתמוז תרס"ג (30.6.1903), ירד לבונטין בפעם השנייה בנמל יפו. הוא התפעל מתנופת הפיתוח שעברה העיר בעשרים השנים שחלפו מאז עזב אותה, אבל בן רגע הפכה ההתפעלות לצער ולקנאה: "כי לא אנחנו אלא זרים עמלו להתרחבותה. בניינים גדולים וטובים בנו בני עם הארץ, ובני עמנו העמידו להם בתים קטנים על כיכר של חול".⁵⁰ התחושות האלו התחזקו כאשר מנחם אוסישקין ואלתר דרויאנוב קיבלו את פניו בבית המלון הגרמני שביפו; כשהוא שאל אותם למה לא העדיפו להיפגש בבית המלון היהודי, הצטדקו ואמרו שאומנם ניסו לתת לו הזדמנות אבל המלון היהודי היה כל כך גרוע שאחרי כמה ימים נאלצו לעזוב ומאז לא חזרו. כך, מיד עם הגעתו התעוררו בלבונטין רגשות ההחמצה הישנים לנוכח הישגי היהודים הדלים. אבל הפעם הם לא יצטברו לחינם אלא יהפכו לדלק שיבער במנועיו.

עוד באותו ערב ערך לבונטין ביקור מרגש בראשון לציון והתקבל בה בכבוד מלכים, אך לא היה לו זמן רב לחגיגות; בתחילת חודש אב, קצת פחות מחודש לאחר הגעתו, לבונטין כבר חנך את סניף אפ"ק הראשון ביפו, ויחד עם הפקידים שברר בפינצטה התחיל למלא את ידיו בפעילות. הציבור בארץ ישראל לא הבין מיד מה פשרו של המוסד החדש שנפתח לפתע ברחוב עג'מי; לבונטין עצמו התלונן ש"בתוך יושבי הארץ אין הבנה ברורה על קרדיט בנקאי",⁵¹ אבל נראה שחוסר ההבנה התחיל במקומות בסיסיים אף יותר, כמו למשל פירוש ראשי התיבות המשוניים 'בע"מ' שהיו מודפסים על ניירות הבנק החדש. אחד העיתונים דיווח על הפולמוס הנוקב שהתעורר בנושא: "זה אומר 'בנק עברי מדיני', וזה אומר 'בנק עם מעות'. אלה אומרים 'בעל עסקים מרובים' ואלה אומרים 'בנין, עבודה, מסחר' או 'כונה ערים מושבות' והיו כאלה שפירשו 'בלי עובדים מאורגנים' וכו'".⁵²

במציאות הזו נדרש לבונטין לפעול, וממש כמו שני עשורים קודם לכן גם הפעם התחיל את המלאכה במסעות לאורכה ולרוחבה של ארץ ישראל. הראשון שבהם נפתח בתפילה בקבר רחל ומשם המשיך לבית-לחם, לחברון וליריחו. במסע נוסף הוא סקר את היישובים היהודיים בגליל: זכרון-יעקב, חיפה, נצרת, טבריה, צפת וראש-פינה. בתיאורי המסע בולט הניגוד שעורך לבונטין בין הנוף הטבעי לנוף האנושי: הדרך לחברון נדמית לו כגן-עדן, אבל היישוב היהודי בעיר עצמה עני ומדולדל; הר הכרמל

"הוא באמת יפה נוף משוש ארץ ישראל",⁵³ אבל רחובות בתי היהודים בחיפה צרים ומטונפים; הכינרת היא מראה יפה ונורא הוד, אבל בטבריה עצמה הוא נחנק מחוסר אוויר. רק על קברו של רבי מאיר בעל הנס מצא לבונטין יהודים שמצאו חן בעיניו; קוראי התהילים העניים שהתרפקו על האבנים העתיקות נראו לו כסמל לאחיזה עיקשת של יהודים במה ששייך להם. הם הזכירו לו את כוהני הדת הנוצרים שראה בבית-לחם "ואמרתי לנפשי, כי זה רק בפעם הראשונה עושים היהודים כהמתוקנים שבאומות העולם... מנקודת השקפה הזאת מצא המקום הזה חן מאד בעיני והשביעני רצון. בחפץ לב נתתי להם נדבתי ויצאתי משם".⁵⁴

לאחר חצי שנה של עבודה אינטנסיבית, שלח לבונטין את דו"ח הפעילות הראשון של אפ"ק להנהלת הבנק שישבה בלונדון. מהמסמך עולה שהמשימה הראשונה שהבנק לקח על עצמו הייתה יצירה וביסוס של שוק אשראי יציב ומעודד צמיחה: הוא הלווה כספים לעסקי היין ברחובות ובגדרה, לבית חרושת שעסק בייצור ברזל, לעושי אוכפי סוסים ולעוד סוגים רבים של חקלאים ותעשיינים. "כל אלה המעשים", כותב לבונטין, "היו קטנים, קצת מהם היו רק התחלות, אולם באופן אחר אי אפשר היה, אם באנו לעשות הכל בזהירות הדרושה. תקוותנו היתה חזקה כי מעט מעט יתרחבו פעולותינו לטובת היישוב היהודי על בסיס מסחרי". יחד עם זאת, מבחינת לבונטין סכומי ההלוואות היו משניים לאופי ההלוואות; בניגוד למקובל עד אז, אפ"ק ביקש ביטחונות להלוואות שנתן, וגבה בקפדנות את הקרן והריבית התקופתיות. היה זה שינוי עמוק בפרדיגמה של הכלכלה העברית: "מטרתנו היתה לא לתת תמיכות אלא לעזור לעומדים על רגליהם, כי יוכלו לעמוד ולבצר את מצבם, והדרת פעולתנו, נקווה, תראה ברבות הימים".⁵⁵

והמעשים הקטנים אכן גדלו. באוגוסט 1904 נפתח בירושלים סניף אפ"ק השני, ובעשור שיעבור עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה יחנוך הבנק עוד שישה סניפים: בביירות, חברון, חיפה, צפת, טבריה ועזה. הבחירה למקם את הסניפים דווקא בערי המסחר הגדולות ולא בכפרים או במושבות החקלאיות נגזרה באופן ישיר מהגישה הפרגמטית של לבונטין ליישוב הארץ:

כידוע, קשה מאד רכישת קרקעות והגדלת הישוב ע"י עבודת האדמה, אבל הרבה יותר נקל להגדיל את ישוב היהודים בערים. אמת הדבר כי הישוב הכפרי יותר חשוב בשבילנו ועלינו להשתדל להרבות ולהרחיב התיישבות זו, אולם יחד עם זה עלינו להגדיל את ישוב היהודים בערים ע"י מסחר וחרושת המעשה. לזה אין כל מעצור ומכשול מצד ממשלת הארץ. [...] סחר ארץ סוריה ופלשתינה הולך ומתרחב משנה לשנה, והרבה ענפים בחרושת המעשה אפשר להרחיב בערים בארצנו בהצלחה, ולכן צריך סניף הבנק שלנו להיות החלוץ, ואחריו יבואו אנשים בעלי כסף ובעלי כשרון ואומץ ויכבשו את הארץ במונח האיקונומי.⁵⁶

כמעט בדרך אגב נוטל כאן לבונטין שניים מהמושגים הטעונים ביותר בשיח הציוני ומשנה אותם שינוי דרמטי: 'חלוץ', אמרו מעתה, הוא לא רק עובד האדמה שזיעה נוטפת במורד גבו; גם בנק יכול להיות חלוץ. מתיחת פנים דומה נעשתה גם ללקסיקון כיבוש הארץ: מבחינת לבונטין הוא לא חייב לכלול רק מונחים כמו זריעה, חרישה וקצירה, אלא כדאי שיכלול בתוכו גם ביטויים כלכליים ודקדוק פיננסי. הדימוי של הבנק ההולך כחלוץ לפני המחנה כדי לכבוש את הארץ 'במובן האייקונומי' משקף בבהירות את אופי המחשבה היישובית שהוביל לבונטין. במקביל לפתיחת סניפי אפ"ק, לבונטין פעל במרץ לייבא לארץ מוסד כלכלי מסוג נוסף: אגודות שיתופיות. אנשים שמתאגדים יחד לצורך מטרה משותפת יכולים לערוב זה לזה, לקבל הלוואות בתנאים טובים יותר, להגביר את כוח המיקוח לעומת המתחרים ולמרב את רווחי העסקים: "את הנמנע לאיש אחד לעשותו, תעשה אותו אגודה של אנשים שלמה מאחדת, וחבורה אם גם של עניים, עשירה היא לעולם".⁵⁷ לבונטין החשיב מאוד את הפוטנציאל הכלכלי הגלום באגודות המשותפות וראה בהן את "כל תקוותנו בהישוב החדש שלנו בארצנו".⁵⁸

כדרכו, לבונטין אמר – ועשה: במארכס 1904 נוסדה בתמיכת אפ"ק האגודה השיתופית הראשונה בפתח-תקווה, שמנתה 68 חברים.⁵⁹ חודש לאחר מכן נפתחה במקום אגודה נוספת, בה התקבצו 51 חברים נוספים. מספר האגודות ומספרם הכולל של החברים גדל עקב בצד אגודל; עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה פעלו ממטולה ועד גדרה 50 אגודות שיתופיות עם 2,357 חברים שסך כל ההלוואות שנטלו דרך אפ"ק היה קרוב למיליון פרנק.⁶⁰

המטרות שלשמן הוקמו האגודות היו מגוונות: ביניהן היו של פרדסנים, איכרים, אומנים מסוגים שונים, תעשיינים קטנים, חקלאים שנטלו הלוואות במשותף לצורך טיוב השדות וקבלנים שהתאגדו לצורך בניין בתים. מבחינת לבונטין כל תעשיין, כל סוחר וכל חקלאי היו כשרים להתאגד עם בעלי אינטרס דומה ולהירשם כאגודה משותפת; פעולה כזו היתה בעיניו דוגמה מצוינת לעבודה יישובית בריאה, כיוון שהיא המריצה את המתאגדים לקחת אחריות על ההלוואות שלקחו, לסייע איש לרעהו ולחשוב איך למנף את האמצעים שברשותם לטובת הגדלת רווחיהם הפרטיים – שבעיני לבונטין היו באותה מידה רווחי היישוב כולו. בשמחה גלויה הוא כותב בשנת 1910 ש"אם נביא בחשבון את מספר התושבים בעיירות יפו, חיפה ובמושבות יהודה והגליל שנהנו מהלוואות, ניווכח עד מהרה לראות כי האגודות המשותפות שלנו הקיפו כמעט את כל תושבי ארצנו ורובא דמנכר מתושבי הערים".⁶¹ חשובים לא פחות מכך היו בעיניו הרווחים המנטליים שהניבו האגודות:

השפעתם המוסרית היתה גדולה, בהצילם כמה נפשות מישראל משנוררות. אלינו, אל הבנק, לא היה בא איש בפנים עגומים, לבקש תמיכה, כמו שהיה נהוג במוסדים אחרים, אלא בקומה זקופה לעשות עסק. הוא נתקבל כבעל עסק ומצדו השתדל להישאר בעל עסק, כלומר לקיים התחייבותו.⁶²

במשך העשור הראשון לעבודתו התבסס אפ"ק כמוסד כלכלי חזק ובטוח, שהיקף פעילותו הפיננסית גדל משנה לשנה. מדי תקופה קבועה שלח לבונטין דו"ח פעילות מפורט לדירקטוריון, ומהאחרון שבהם לפני מלחמת העולם ניתן ללמוד כמה רחבים היו התחומים שאפ"ק עסק בהם:⁶³ קנייה וחכירה של עשרות אלפי דונמים של קרקעות בכל רחבי הארץ, הלוואת כספים לעבודות חקלאיות, תמיכה בייצוא סחורות, סיוע משפטי להקלת נטל מיסים שרירותי שהטילו בעלי זרוע על המתיישבים היהודים, מתן אפשרות להפקדת כספים בטוחה, ולצד כל אלה גם הלוואות תקופתיות לממשלה העות'מאנית שחזיקו את מעמדו הפוליטי של הבנק בפרט ושל היישוב היהודי בכלל. משתילה של עוד מטע שקדים בהרי יהודה ועד לתמיכה בהקמת הבתים הראשונים בפרוור של יפו שנודע לימים בשם תל-אביב – ידו של אפ"ק היתה בכול: "יפה אמר ביסמרק בשעתו", נתלה פעם לבונטין באילן גבוה, "כי בשביל לנהל מלחמה בהצלחה נחוצים שלושה דברים: כסף, כסף וכסף. ואם למלחמה של סתירה כך – למלחמה של בניין על אחת כמה וכמה!"⁶⁴ לבונטין ראה את עצמו כמצביא העומד בחזית מלחמת הבניין של ארץ ישראל – ועשה כל שביכולתו כדי לנצח בה.

כמו בכל מערכה ארוכה, גם בזו היו מדי פעם הפסדים ונסיגות. יוזמות רבות שהוביל לבונטין לא הבשילו בסופו של דבר, בעיקר בגלל מניעה הפוליטיים של ההנהלה הציונית. כזה היה גורלה של עסקת ענק שביצע אפ"ק עם השלטון העות'מאני בשנת 1905. נרכשו בה כ-300 אלף דונם אדמה סביב ים המלח, שיועדו לייסוד יישובים, וכן ניתן זיכיון להקמת בתי חרושת שיפיקו את משאבי הטבע הנפוצים באזור. שלושה חודשים נמשך המשא ומתן, ובסופו נחתמו החוזים לשביעות רצון כולם – אלא שבשלב זה התערבו בכירי התנועה שחששו שהמהלך יפגע במאמצים להשגת הצ'רטר מהסולטן, והורו ללבונטין לבטל את העסקה. "ניצחה הפוליטיקה",⁶⁵ סינן לבונטין מבין שיניו, ושוב הצטער על הנטייה של התנועה הציונית לחלום בגדול על פתרונות כוללים ולבוז ליום קטנות של הישגים נקודתיים.

היו יוזמות נוספות, כמו רצונו של לבונטין לרכוש מלון על הר הכרמל או את הבעלות על רחבת הכותל המערבי, שגם הן לא יצאו אל הפועל. אבל מעבר לכשלים הללו ליוותה את פעילות אפ"ק בעיה עקרונית ובלתי פתירה, שנבעה מעצם היותו מוסד דו-קוטבי ששני גוים התרוצצו בבטנו; מצד אחד היה אפ"ק מוסד כלכלי לכל דבר, שראה בהגדלת מאזן הרווחים את מטרתו הבלעדית. אבל מן הצד השני הוא היה בשר מבשרה של התנועה הציונית ונועד בראש ובראשונה לשרת את מטרותיה. ביטוי מיידי למתח הזה הופיע כבר בימים הראשונים של ייסוד חברת האם, יק"ב: כיוון שהרצל וחבריו להנהגה חששו מהאפשרות שרוב מניות הבנק הציוני יימכרו לאנשים שיטו את הפעילות הכלכלית לאפיקים לא לאומיים, הונפקו מאה "מניות מייסדים" שבהן החזיקו ראשי התנועה הציונית, ולהם ניתנה זכות וטו בכל נושא.

עם תחילת פעילות אפ"ק היה נדמה שניתן להכיל את המורכבות הזו. כך, למשל,

בדו"ח לדייקטוריון על פעילות הבנק בשנת 1904 מציין לבונטין כי הסניף הירושלמי הפסיד בחודשי פעילותו הראשונים 1,624 פרנק. לכאורה המסקנה היא שפעילות הסניף טעונה בדיק בית, אבל לבונטין לא מיהר להתרגש. המצב היה בעייתי, כתב, לו היה מדובר בבנק רגיל, אך מערכת השיקולים של אפ"ק רחבה יותר: "בהעריכנו את חשיבותו המדינית של סניפנו זה בעיר הנצחית הזאת, לא יפול עלינו רוחנו כלל מן ההפסד הקטן הזה ועלינו להוסיף לעבוד ולהרחיב את עסקינו שם, שסוף סוף יגדילו גם את השפעתנו שם".⁶⁶ לבונטין הביא בחשבון גם את ההקשרים המדיניים של פעילות אפ"ק, שהרי בעצמו היה ציוני אדוק יותר מאשר בנקאי חרוץ: "הבנק שלנו... לא נוסד רק בשביל עסקים בלבד, כי אם גם לעזור להוציא אל הפועל את רעיון הציונות, להמציא מקום מקלט בטוח לעמנו בארץ ישראל".⁶⁷

אבל ככל שגדל היקף הפעילות של אפ"ק התרכו המפגשים הטעונים בין הקוטב הציוני לקוטב הכלכלי שבאופיו, והחלו להתיז ניצוצות. היטיב להבין את התופעה ש"עגנון בספרו 'תמול שלשום'. יצחק קומר, גיבור הרומאן, חי תקופה מסוימת ביפו וכך הוא מתאר את המפגש עם לבונטין:

פעמים הרבה נודמן לו ליצחק לראות את מנהל אפ"ק כשהוא נוסע בקרון מביתו לבית הבנק ומבית הבנק לביתו, ושמש מלוכש בגדי שירות יושב לפניו, וכל שרואה אותו משתחוה לו, וערביים קוראים לו אבי הכסף. יש מן הסוחרים שקוראים תגר על המנהל שאינו מלוה להם בשעת דחקם, ויש מן העסקנים שמתרעמים ואומרים שאם מציעים לו קרקע לקנות אינו קונה. אפשר שהדין עמו, שהרי הוא מכיר את הארץ ויודע את שיש לעשות ואת שאין לעשות, ואפשר שהדין עם הסוחרים ועם העסקנים, שהרי לא נברא אפ"ק לשם עשיית ממון בלבד, אלא לשם קיום הארץ ויושביה. בין כך ובין כך יפה לשמוע מפי פקיד מסוים מפקידי אפ"ק דברים מסוימים על אפ"ק שנותן הרמת ראש לכל היישוב.⁶⁸

בשנת 1910 קרס בית החרושת הגדול של ליאון שטיין, שייצר מכונות ומנועים חדשניים לחקלאות והיה מהחשובים שבארץ ישראל – ולבונטין הואשם שהתעקשותו המופרזת על החזרת חובות לאפ"ק היא שהובילה להתמוטטות.⁶⁹ גלי ההדף ביישוב היו חזקים כל כך שלבונטין נאלץ להגיב בפעולה שמעולם לא נקט: ריאיון עיתונאי. אבל אם ציפו הקוראים לגלות את הצד הרך והמתון של לבונטין, חיכתה להם אכזבה. איתמר בן-אב"י, עורך עיתון 'הצבי' הירושלמי, הטיח בפני לבונטין את טענותיהם הקשות של תומכי שטיין, אבל המרואיין התייחס אליהן בביטול: "רבים אויבים יש לי", הוא אמר, "ואויבים אלו באו לי מפני שעומד אני על משמרת בנאמנות מיותרת". כשטען בן-אב"י כי "יודעים אנחנו סוחרים נכבדים, שטוענים כי על אף שידועים הם בטיב עסקיהם וביושר דבריהם, הנה מסרב הבנק להלוות להם סכומים חשובים", השיב לבונטין ש"בענייני כספים אני עריץ קצת אם אפשר לאמר ככה. אני מתנהג רק על פי הערבונות שכל אחד ואחד יכול לתת לי".⁷⁰

הריאיון אמנם נגמר בצורה מפויסת, אבל במהרה התברר שבעיות העומק לא נפתרו; בסוף אותה שנה שבתו פועלי הדפוס בירושלים ולבונטין, שפעל בתקיפות לסיים את השביתה, הוקע בעיתונות על מעשה ה"מרמה" ו"החוצפה"⁷¹; בקונגרס הציוני העשירי (1911) טענו הצירים מארץ ישראל כי אפ"ק "משולל רוח ציונית"⁷² ואוסישקין כתב ללבונטין שמתנגדיו "דשו את בשרו בקוצים"⁷³. ביולי 1912 המתח התפרץ בוויכוח חריף בין לבונטין לבין ועד הקופה השיתופית של המושבה יבנאל מעל דפי עיתון 'הפועל הצעיר'. הוועד טען כלפי לבונטין במכתב גלוי ש"קופות המלווה שנתייסדו... ע"י אפ"ק בתקווה שיביאו תועלת מרובה לאיכרים, הכזיבו את התוחלת"⁷⁴, ולמקרא הדברים סבלנותו של לבונטין פקעה; הוא השיב להם במכתב חריף משלו שבסופו איום בניתוק הקשר בין אפ"ק למושבה. ניסיונות פיוס לא הועילו. האיום התממש כאשר כעבור שנה נפתח סניף אפ"ק בטבריה, ולבונטין אסר על פקידיו לנהל כל משא ומתן עם חקלאי יבנאל.⁷⁵

יותר משהצטער לבונטין על הביקורת שהטיחו בו הפוליטיקאים ויותר משכעס על המתיישבים, הוא היה מתוסכל מחוסר ההבנה שהקיף אותו. בעיניו, הפעילות הנרחבת של אפ"ק הייתה מקור להתרוממות רוח, ולא הייתה בה שום סתירה: "הקפיטל הוא הבסיס להתיישבות"⁷⁶, טען בכל מאמר שכתב בעיתון, בכל דו"ח כלכלי שפרסם ובכל נאום שנשא. הון וציונות בדיבור אחד נאמרו, והעובדה שאפ"ק פעל להפסיק את מודל הנדבנות והתנהלה על בסיס רווחי לא הייתה מנוגדת לאינטרס של החקלאים אלא סייעה להם; רק בדרך הזו הם יוכלו להתקדם בהדרגה מתלות לעצמאות והיישוב היהודי יתקדם מנזקקות לשגשוג.

לבונטין אומנם לא פעל לבדו, ובים הביקורת שהקיף אותו היו גם איים של תמיכה. דוגמה לכך הם דברי הרא"ה קוק, אז רבה של יפו והמושבות, שהגיע לברך בחגיגות העשור להקמת אפ"ק וטען ש"מלבד המסחר שבו, יש בו אידיאליות, וביסודו מונח רעיון רוחני" של גאולת הארץ;⁷⁷ אף את הספדו המפורסם על הרצל, "המספד בירושלים", נשא הרב קוק בסניף אפ"ק ביפו. אך את עיקר העידוד שאב לבונטין מביטחונו הפנימי שבלעדי אפ"ק לא הייתה תקומה ליישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל. את ראית הזהב לכך מצא דווקא במשבר החמור שעבר על היישוב בימי מלחמת העולם הראשונה: האימפריה העות'מאנית, בפרפורי גסיסתה, החלה להתעמר ביהודי ארץ ישראל אבל אפ"ק הצליח לשמור על הראש מעל המים, להנזיל פיקדונות ולהמשיך לתת הלוואות מצילות חיים לחקלאים. "משוכנעים אנחנו, כי הודות לעזרתנו הזאת, הצליח היישוב להינצל מכיליון"⁷⁸, כתב לבונטין להנהלת הבנק בסוף המלחמה, בנימה שהייתה בה יותר משמינית שבשמינית גאווה.

בשנות המלחמה עצמן גלה לבונטין למצרים, לאחר שיצא מארץ ישראל בשליחות אפ"ק והחזרה אליה נמנעה ממנו על ידי השלטונות. בתקופה זו ניתב לבונטין את כישרון הארגון שלו להקמת מפעלי סיוע לאלפי הפליטים היהודים שהתקבצו

במצרים, לגיוס כספי-חירום ולשותפות עם ז'בוטינסקי וטרומפלדור בייסוד הגדודים העבריים. אך גם בימים האלו טרדה את מנוחת לבונטין שאלת הכלכלה העברית בארץ ישראל; הוא חשש מההשלכות של השיתוק שכפתה המלחמה על המשק הצעיר בארץ, ובמקביל פיתח אופטימיות מהאופציות הכלכליות העשויות להיפתח כשהיא תסתיים. לחלוץ הוותיק שחגג לא מכבר יום-הולדת שישים היו תוכניות רבות, אך הזמנים החדשים לאחר המלחמה הביאו עמם אתגרים חדשים שהיו עתידים לעצב את פני העשורים הבאים בתולדות היישוב העברי בישראל.

ה.

בפברואר 1917 שלח לבונטין להנהלת אפ"ק ולחיים ויצמן תוכנית מפורטת להרחבת פעילות הבנק בתקופה שלאחר המלחמה, מתוך הנחה שבריטניה תנצח ושהיא מתכוונת להכיר בזכויות ההיסטוריות של עם ישראל בארץ ישראל. קשה להאמין שידידיו הוותיקים של לבונטין היו מופתעים מעיקרי ההצעה, שביקשה לעשות עוד מאותו דבר – אבל באקסטרה לארג'. לבונטין רצה להגדיל את קרן אפ"ק לשני מיליון ליש"ט ופירט באופטימיות את תחומי הפעילות שיתאפשרו בעזרת סכומים כאלו: בשפלה – שתילת ענבים, תפוזים, שקדים וזיתים; בהרים – גידול יערות שיספקו עץ; בבקעת הירדן – גידול צמר גפן, בננות, קני סוכר, קפה וטבק; בתעשייה – הקמת מפעלים לייצור שמן, סבון, ריבה, סיגריות, נייר והפקת מינרלים כגון מלח, אספלט ופוספט.

לבונטין כלל בהצעתו תוכניות להפקת חשמל ממזי הירדן והירקון, לסלילת מסילת רכבת בין יפו, ראשון-לציון ופתח-תקווה, להקמת מיזמים רפואיים על המעיינות החמים ליד טבריה – וגולת הכותרת: הקמת בנק אפותיקאי (למשכנתאות) שיזרים חמצן לפעילות הנדל"נית בערי הארץ. עיקרון הפעולה היה ישן ופשוט: "אין לנו אלא להתחיל בעבודות ציבוריות על יסודות קפיטליסטיים ולתת עזרה כספית בתור הלוואות רק לאלה שיעמדו על רגליהם באמצעיהם המה, או לאלה שיתמחו בעבודות ציבוריות ויחסכו איזה אמצעים".⁷⁹ לפני המלחמה, הזכיר, הלך אפ"ק בדרך זו ובזכותה "כבר התחיל להתרחב בארצנו ישוב בריא העובד על אחריותו וחי על עמלו". המסקנה הייתה ברורה: אם רוצים להמשיך בהצלחה יש ללכת בדרך הזו גם לאחר המלחמה – ובקצב מהיר כפליים.

לדאבון ליבו של לבונטין, קברניטי התנועה הציונית לא הקשיבו לעצותיו. המצב הכלכלי העולמי לאחר המלחמה, ובפרט זה של היהודים, הביא אותם למסקנה שמהתניישובות על בסיס מסחרי ורווחי לא תבוא הישועה. אפילו חבריו לדעה של לבונטין, כגון זאב ז'בוטינסקי, חשבו שהשעה לא כשרה לרעיונותיו: "לעת עתה אי אפשר להביא בחשבון את ההון הפרטי בתור יסוד של המונים בשיטתנו היישובית",

כתב ז'בוטינסקי בחודש מארס 1920. "את הכסף הדרוש להתיישבותם נוכרח להשיג ממקורות אחרים, לאמור: מהמקור הלאומי... אם נשמה או נצטער על כך – גם השמחה וגם הצער הם איבוד זמן. אנחנו עומדים בפני עובדה; צריך להסתגל אליה".⁸⁰ בקיץ הוא הקימה ההסתדרות הציונית את "קרן היסוד" ככלי המרכזי למימון פעילות היישוב בארץ ישראל. הקרן התבססה על גיוס תרומות מיהודי העולם.

אבל למנהל אפ"ק העקשן לא הייתה שום כוונה להסתגל לעובדה החדשה הזו. הוא תקף בכל כוחו את חברי 'ועד הצירים' – שמה של הנהגת התנועה הציונית בארץ ישראל באותה תקופה – על שהם מתמידים באהבתם הנושנה לתמרונים פוליטיים ולנאומים נוטפי פאתוס אך ממשיכים להימנע מפעילות התיישבותית ממשית. הוא סנט בהם על שככלות הכול שבו להתבסס על נדבות ולמעשה ייסדו 'חלוקה' מסוג חדש, שרק שמה מפריד אותה מזו שהייתה נהוגה בכוללים של היישוב הישן. אבל בעיקר, לבונטין ביקר את מנהיגי ההסתדרות הציונית על כך שהיו משוללי כל הבנה בעולם הכספי ולכן נתנו "תמיכות בצורת הלוואות והלוואות בצורת תמיכות, בלי שום תוכנית ופרודוקטיביות",⁸¹ ובמילים אחרות השחיתו את כספי הציבור ללא שום תועלת:

הועד... לא עשה איזו תכנית או תקציב, להוציא על מוסדים כאלה כך וכך ועל אלה כך וכך כספים, אלא בלי שום חשבון קודם למעשה, התחיל לפזר כספים, למאות ולאלפים (בלי גוזמא) לימין ולשמאל, לעגל ולמשכן, על תלמודי תורה, על ישיבות, על בתי חולים, על אלמנות היושבות על צד בעליהן, יתומים בצד הוריהם וכדומה... והמכונה הגדולה של הצדקות, התמיכות וההלוואות שלא על מנת להחזיר, כבר היתה בעצם עבודתה. האופנים רעשו, הידיים היו פשוטות וקולות: הב! נשמעו בכל הערים בארצנו... ככה בנו העסקנים הצעירים את הבית הלאומי, ואנחנו, חובבי ציון זקנים, עמדנו נפעמים ונדהמים לשמוע את הרעש שמקימים על ידי אספות, מיטינגים וחגיגות ולראות בזבזו כסף עם עני ודל, מבילתי יכולת לעזור...⁸²

לכל אורך השנים הבאות לבונטין המשיך להציע אלטרנטיבה לדרך הפעולה של ההסתדרות הציונית, גם כאשר המקום שניתן לבנק אפ"ק שבראשותו הצטמק והלך. היה זה המשך למאבק הישן שניהל לבונטין עוד בימים הראשונים לעבודתו בבנק, ולא היה לו אלא להצטער ש"אין אנחנו חפצים ללמוד מהעבר מאומה... עתה חוזרים גם עסקנינו על השגיאות שנעשו" בעשורים הקודמים.⁸³ אלא שעתה מצא את עצמו ניצב בחזית נוספת, חדשה, מול יריב שכבש עוד ועוד מעוזים במערכה הרעיונית והפוליטית שניטשה בתנועה הציונית: אנשי תנועות הפועלים הסוציאליסטיות, שהעמידו לדרכו של לבונטין חלופה מהפכנית בהרבה ותוקפנית בהרבה מזו של ועד הצירים.

ההתנגשויות בין תנועות הפועלים ללבונטין התחילו כבר שנים אחדות קודם לכן. העיתון 'הפועל הצעיר', עיתונה של מפלגת הפועלים בעלת השם הזה, היה למן הקמתו בשנת 1907 במת ההתנצחות המרכזית נגד משנתו הכלכלית של לבונטין, נגד מדיניות אפ"ק וגם נגדו באופן אישי. הפועלים הצעירים לא חסכו מהבנקאי הזקן

שום חץ משונן: "בא הזמן לנקות את מחננו מהשפעת קלן, לונדון ו - יפו",⁸⁴ קרא יעקב רבינוביץ' כשהוא מתכוון לערים שבהן ישבו סניפי יק"ב ואפ"ק; "לבונטין צריך להסתלק ממשמרת מנהל ראשי של אפ"ק. אותו האיש אשר חוסר שיטה בהנהלת המוסד נהפכה אצלו לשיטה, אשר הראה את עצמו לאי-מוכשר להתאים את הבנק לתפקידו עד עכשיו, לא ידע בשום אופן לנהל את הבנק לעתיד",⁸⁵ החרה החזיק אחריו מייסד הביטאון נחם טברסקי, ובמאמר אחר הוא הכריז בפשטות: "הרפואה צריכה להיות רדיקלית - כי צריך להרחיק את לבונטין ולמנות על מקומו אחר יותר ראוי ומתאים לתפקידו".⁸⁶

בתחילת שנות העשרים נעשו תנועות הפועלים כוח רב עוצמה ביישוב היהודי בארץ ישראל. בפברואר 1919 הקימו שני צעירים, דוד בן-גוריון וברל כצנלסון, את אחדות העבודה - מפלגת הפועלים החזקה שתהיה הבסיס להקמת מפא"י עשור לאחר מכן. בדצמבר 1920 קמה ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, כגוף מעשי ואידיאולוגי שאחדות העבודה ותנועות פועלים נוספות חברו בו יחדיו. לא עברו חמישה חודשים מהקמת ההסתדרות ונפתח בנק הפועלים, ששם לו למטרה לעמוד "לשירותן של כל קבוצות הפועלים, המיוסדות על בסיס קואופרטיבי, בכל ענפי פעולתן"⁸⁷ - משימה שהייתה מנוגדת במוצהר לזו שלקח על עצמו בנק אפ"ק. את התהום שנפערה בין הפועלים חלוצי העלייה השנייה והשלישית לבין איש העלייה הראשונה לבונטין מיטיבות להמחיש מילותיו של זלמן רובשוב (לימים שז"ר) משנת תר"ף:

בתנאי הרכוש הפרטי, על יסודות ניצול של עמל זרים, לא תהיה ארץ ישראל בית קיבול ליהודים עולים... פוליטיקה ציונית המבוססת על עבודת הרכוש הפרטי סותרת את עצמה מתוכה. בנין הארץ על יסודות הרכוש הפרטי נידונה לחבל בנפש הגאולה ולצמצם את אפשרות החיים של המוני היהודים, המבקשים בארץ עבודה למחיתם ומפלט מארץ גלותם.⁸⁸

האבסורד המגולם לדעת הפועלים בצמד המילים "ציונות קפיטליסטית" בא לידי ביטוי בשורה של סוגיות מעשיות. אחת החשובות שבהן הייתה הלאמת הקרקע. במסמך היסוד של אחדות העבודה מנה ברל ארבע פעולות הכרחיות להגשמת מטרות הפועלים, שהראשונה שבהן היא "העברת אדמת ארץ ישראל, מימיה ואוצרותיה הטבעיים לרשות עם ישראל לאחוזת עולם של העם כולו".⁸⁹ לבונטין הגיב על ההצעה הזו בביטול פרגמטי; מדובר ללא ספק במילים מרוממות רוח, הוא טען, אך האם גם בנות ביצוע? "המעשים והעובדות בארצנו... יענו על שאלה זו בשלילה".⁹⁰ הדרישה להלאמה שוכנת בעולם האצילות הסוציאליסטי, אבל בעולם המעשה שולטים חוקי הבעלות על הקרקעות הנהוגים עוד מתקופת התורכים שהופכים אותה לחסרת משמעות. יתרה מזו; המציאות המצערת היא "שאצל היהודים אין בעלי נחלאות גדולות כלל ואין אצל מי ומה להלאים", כך שהדיבורים על ההלאמה הם לכל היותר בזבוז זמן ומאמץ.

הטון הרגוע שבו הסביר לבונטין את הטעות שבהלאמת הקרקע לא מסגיר את מידת הסכנה שהוא ייחס ליישום דעות הפועלים הלכה למעשה. ב"עיקרי הבולשביזם ההולכים ונשרשים בכל ענפי העבודה" הוא ראה את "סכנת חרבן עבודתנו",⁹¹ ואת הפועלים עצמם כינה קבוצה "בעלת אורח מחשבה ילדותי המורעלת ע"י המהפכה הרוסית".⁹² בכמה הזדמנויות לעג לבונטין לפועלים שהרעיונות המשוונים שלהם נבטו מתוך שעמום ועצלנות, שהרי "הבטלה מעוררת אצל הפועלים שאלות סוציאליות שונות"⁹³ – שאלות שאחריתן עדי אובד: "כידוע יש בין מתקני העולם בימינו אלה שתי תורות, אחת מבית מדרשו של מקדולנד, שענייני ארצו ועמו קודמים, אפילו במקום שיש טענות מצד ארצות ועמים אחרים. והשניה מבית מדרשו של לנין שהכריזה: תקוב הסוציאליות את הדין, אפילו אם תביא חרבן על ארצו".⁹⁴ פועלי הארץ בחרו, להוותו של לבונטין, בדרכו של המהפכן הרצחני ממוסקבה, ומשכך יש לעשות הכול כדי להרחיקם ממימוש תוכניותיהם:

דברי הימים ומעשים בכל יום יורונו לדעת, כי אסון גדול הוא לאומה אם בעת מלחמה, או בשנים אחרות קשות, מתעורר הרעיון הסוציאלי ומתרחב על ידי אגודות חזקות, ואסון גדול הוא גם לנו השיטה הזו בתנועתנו, שבחירה לרכו את כל עבודתה על הפועלים השמאליים, ועל ידי זה יסדה אורגניזציה חזקה של פועלים, המנהלת מלחמה מבוהלת עם כל סוגי הישוב הן בעיר והן בכפר, עם האיכרים, נוטעים, עוסקי בחרושת המעשה ומסחר, העושה שביטות שלא לצורך אלא לשמה, לשם החזקת האוטוריטט של מועצות הפועלים.⁹⁵

אבל שאלות מעשיות כמו היקף השביתות, עבודה עברית או הלאמת הקרקעות היו רק פני השטח הגלויים של המאבק בין לבונטין הקפיטליסט לפועלים הסוציאליסטים. מתחתיהם רחשה כל העת שאלת האתוס: מי הם אלו שיכולים לטעון באמת לכתר גאולת ציון? בפעולתם של מי משתקף האידיאל החלוצי? מי יוכל בצדק לדרוש מתולדות עם ישראל לקבוע את מעשיו לדורות? בשיר נפלא, שאומנם נכתב מאוחר יותר אבל הוא משקף היטב את רוח התקופה, ניסח נתן אלתרמן את שני הפנים של ההתגוששות הזו:

בֶּא הַזְמַן לְצִיּוֹן, בְּלִי תְמִיּהָה וְטִינָה / חֲזִיוֹן מְעוֹדָד לֹא-מִתְמוּל. / קוֹל עוֹבֵר בְּמַחְנֶה: בְּנִינָן
הַמְדִינָה / יֵשׁ חֶלֶק שְׁוֹה / לְכָל! // הַהוֹלְכִים לְמַדְבָּר, אֵל לֹא מֵיִם וְצִיּוֹן / חֲלוּצִים הֵם! נְבִיט
וְנִלְמְדָה! / אֶךְ חֲלוּץ הֵנוּ / גַּם הַיְהוּדִי הָאֲמִיץ / הַבוֹנֵה אֶת הוֹטֵל אֶסְפֵּלְנֶדֶה! ... / נְתִישְׁנָה
הַתְּקוּפָה בְּהַלֵּל וְצִיר / הַבְּחוּר הַבוֹלֵעַ חִינִין בְּקִבוּצָה / לֹא וְלֹא! הַיְצִרָן, הַיְבוּאָר, הַיְצוּאָר, /
מִשְׁקִיעִים בְּמִדְיָנָה / עוֹד יוֹתֵר / בְּמִמְצָע. // עַד הַיּוֹם לֹא בְקִשׁוּ הֵם / תְּהִלּוֹת וְשִׁבְחִים / עַד
הַיּוֹם הַסֵּתְפָקוּ הֵמָּה / רַק בְּרוּחִים. // ... אֶךְ הֵנָּה אֵף כִּי טוֹב הַדְּבָר וְנִהְיִר / יֵשׁ בְּכָל זֹאת אוֹלֵי
הָעֶרֶה לְהַעִיר – / וְלַהֲזַכִּיר (פְּעֻבָּה אֶפְרוּרִית וּמְצַנְעֵת) / שֶׁהַסְּקָטוֹר הַזֶּה הִפְרִטִי, אֶךְ וַיִּדֵד,
/ לֹא עָשָׂה פֶה וְלֹא יַעֲשֶׂה פֶה אֵף צֶעֶד / בְּלִי טוֹבֵת / הַנָּאָה / פְּרִטִית... // הָעֵנִין הוּא פְּעוּט.
/ רַק נִיאֻנְסָה שֶׁל טַעַם. / אֶךְ כְּדֹאֵי לְצִיּוֹן זֹאת / מִפְּעַם לְפַעַם. // לְצִיּוֹן כִּי עַל אֵף הַשְּׁוִיוֹן
הַמְסַחֵר / עוֹד קָיָם זִיק הַבְּדֵל / בֵּין חֲלוּץ / לְסוֹחֵר. ...⁹⁶

יש חלוצים ויש סוחרים – וחלילה לנו להקל ראש בהבדל ביניהם. יש מי שמקים בית מלון ויש מי שהולך להקים יישוב במדבר – ותרומתם לבניין הארץ שונה בתכלית. יש מי שמניעו על טהרת חיבת הממון ויש מי שמניעו על טהרת חיבת ציון – ואת השוני הזה חייבים לזכור ולהזכיר. כדרכו, אלטרמן לא הסתפק בתיאור המציאות אלא גם הכריע במחלוקת, וכמקורב לתנועת הפועלים הוא צידד בעמדתם באופן מלא. לבונטין, לעומת זאת, לא היה מוכן שהדורות הבאים יקבלו כמובן מאליו את העליונות המוסרית של בולעי החינין (תרופה נגד קדחת הביצות) על מקימי המלונות; כזכור, בסניפי אפ"ק שהקים ברחבי הארץ הוא ראה חלוצים לכל דבר, שתרומתם לבניין הארץ אף גדולה "בממָצָע" מזו של המתיישבים שנסמכו על שולחן הברון רוטשילד או שנתמכו על ידי קרן היסוד.

הקש ששבר את גבו של לבונטין היה פרסום הספר "התיישבות חקלאית בארץ ישראל" מאת ארתור רופין, שעמד בראש 'המשרד הארצישראלי' ביפו והיה בעל השפעה מכרעת על מדיניות היישוב של ההסתדרות הציונית. רופין, כאלטרמן, מתח קו מוסרי שהפריד בין המושבות הסמי-קפיטליסטיות שהקימו אנשי העלייה הראשונה לבין הקבוצות השיתופיות של העלייה השנייה והשלישית. בעוד אצל הראשונים "הייתה העבודה בשפל המדרגה ומצב הרוח מדוכא ועצוב", הנה אצל האחרונים "מתקדשת עבודת האדמה וחוט של רוחניות מתוח עליה"⁹⁷. זו הסיבה, טען רופין, שמושבות העלייה הראשונה מידלדלות ונעזבות בקצב מהיר, ואילו הפועלים הסוציאליסטים קשורים קשר עז לאדמה שממנה הם מוציאים בעצמם את לחמם. כך, מפיו של גורם רשמי ובכיר בתנועה הציונית, הוצבו שני שלבי ההתיישבות בארץ ישראל זה מול זה – כבני החושך מול בני האור.

כל הזעם שהיה אצור בלבונטין, כל התסכול שהצטבר בו בשנים שלאחר המלחמה וכל העלבון על הזלזול שהוטח במפעל חייו – התנקזו אל תגובתו לרופין שהתפרסמה בחוברת השנייה בסדרת "ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה". לבונטין הפריך את טענותיו של רופין אחת לאחת, ותוך כך שפך אור על הפילוסופיה הכלכלית שהדריכה אותו קרוב ליובל שנים:

לא מתאימים גם כן אל העובדות דברי הד"ר רופין כי המתיישבים מהמושבות הראשונות ברחו מהכפר וכי הפועלים קשורים בעבודות האהבה אל הקרקע, אלא אדרבא: כידוע, מהמושבות הראשונות לא יצאו האיכרים אפילו בשנות המלחמה, אבל מהמושבות הציוניות, היציאה מהכפר היא גדולה... ואין כאן סיבות התלויות בסוג אנשים זה או בסוג של אנשים אחרים, אין בעולמנו לא צדיקים גמורים ולא רשעים גמורים, אלא עולם כמנהגו נוהג: לאכרים בהמושבות היה רכוש שלהם, קרקע, בהמות, כלי חרישה וכדומה שעליהם פרנסתם וידעו, כי כאשר יפסידו איזה חלק מרכושם איש לא ימלא מחסורם... אבל הפועלים, שאין להם כלים משלהם בקבוצות או במושבות, ואינם נושאים אחריות עבור רכוש המיישבים, הרבה יותר קל להם הנדידה ממקום למקום, ועוזבים המה

המושבות, לא רק מפני סכנת מלחמה, אלא גם בשעה שימצאו פרנסה יותר טובה או יותר קלה, או מפני החיים הנוחים בעיר. ולכן נעזבו כנרת, דגניה, בן שמן וחולדה כמה פעמים, ויצאו הפועלים מהן.⁹⁸

לבונטין מסכים שיש הבדל בין האיכרים לפועלים – אך הפוך מזה שרופין תיאר. הדבקים בקרקע בימי מבחן לא היו אלה שדיברו גבוהה גבוהה על "כיבוש העבודה", אלא אלה שקנו את הקרקע ואת ציוד המשק בכסף והיו צפויים לנזק כלכלי כבד אם יעזבו אותה. מקור השוני לא במחלוקות ערכיות ולא במידותיהם הטובות של האיכרים – אלא בטבע האדם עצמו, הנוטה להעדיף את טובתו ולשמור על רכשו. הקפיטליזם של לבונטין אינו מסתמך על עליונותו של ערך החירות, על הדרישה המוסרית לשמירה על חופש העיסוק או על אמונה יוקדת בזכויות הקניין – אלא על התבוננות פרקטית באופי האנושי ובאופן שבו "עולם כמנהגו נוהג".⁹⁹

בעומק הדרישות של הפועלים, טען לבונטין, מסתתרת השאיפה לבצע מהפכה יסודית בטבע האדם, כך שישל את עורו המרופט וידלג מעל הכבלים והמגבלות שהמציאות מטילה עליו. "הנה יש אצלנו", הוא כותב, "אנשים טובים הרואים תחיית עמנו על ארצו רק ע"י עבודה טהורה ואין להם בעולמם אלא זה, באמרם כי על ידם תבוא מהפכה בתכונת העם: עמנו יפשוט את צורתו החנונית ויקום לתחייה".¹⁰⁰ הללו לא הגבילו את עצמם למטרות פעוטות כמו הקמת ארץ מולדת לעם ישראל, ולא היו מוכנים להסתפק בזוטות כמו הקמת יישובים מבוססים וזריעת שדות מגיבים. חלילה להם; הם שמו להם מטרה יומרנית הרבה יותר:

בעת האחרונה, חזרו עסקנו להימים של ימי ההשכלה והתחילו להכריז כי נרפים אנחנו, סוחרים, סרסורים ומנצלים, ולכן קבלו עליהם עסקינו לסדר בארצנו לא רק בנין בית לאומי אלא "חברה יותר טובה" על אדני הצדק של הסוציאליזם, וכן מכריזים המה לפני מי שצריך, כאלו באמת תפקיד עם ישראל ותעודתו הוא רק לעבוד ולהיות חומר לנסיונות סוציאליים.¹⁰¹

אם היה לניסיונות הללו סיכוי כלשהו להצלחה; אם הלאמת הקרקעות, השביתות הרבות, הוויתור על הרכוש וההתעלמות משיקולי רווח והפסד היו יכולים להועיל ליישוב היהודי – לבונטין היה מוכן לאמץ אותם: "אז היינו אומרים כי כל הדרכים כשרים לעם מוכה ומעונה כעמנו, המחפש דרך החיים".¹⁰² אבל "המעשים והחיים מראים לנו תוצאות כלל אחרות";¹⁰³ המציאות היא העומדת לרועץ בפני החלומות הסוציאליסטיים, והתוצאות הן הן המוכיחות שלא זו הדרך שנכון ללכת בה. ייתכן, הודה, שהפועלים יצליחו "לתקן קהילה קטנה על אדני הסוציאליזם או הקומוניזם... ויוכל להיות כי הקהילה הקטנה הזאת תחיה בתנאים טובים".¹⁰⁴ אבל מה עם המוני בית ישראל? הם לא ימצאו מקום ותקווה בקהילות הקטנות הללו, וכאשר "אנחנו שומעים או קוראים דברים כאלה, – מבלי משים תתפרץ מעמק הלב אנחה חזקה: ריבוננו של עולם, תקוות עם עני ונווד השואף לארצנו – מה תהי עליה!?"¹⁰⁵

האידיאל החלוצי והמחויבות לממשו בערו בלבונטין לא פחות מכפי שהלהיבו את הפועלים. המיוחדת לו בשיח הציוני של תקופתו הייתה ההבנה שבעולמנו הצר אידיאולוגיה לבד לא מספיקה, פשרה היא לא מילה גסה, וגם את האורות הגבוהים ביותר יש להכניס לכלים מצמצמים; הרי אלה "שחפצו ליהנות מהעולם הזה ויחד עם זה לגאול את הארץ – זה וזה עלתה בידם. אבל... החפצים לגאול את הארץ... ע"י קומבינציות של הלוואות בצורת נדבות או נדבות בצורת הלוואות – זה וזה לא עלתה בידם!"¹⁰⁶

התקווה להיות עם חופשי בארץ אבותינו, לדידו של לבונטין, לא מצויה במאמצים המלאכותיים להתגבר את טבע האדם ולהקים בארץ "יהודי חדש". התקווה נעוצה במדיניות כלכלית ריאלי, שמכירה בדרכו של עולם ובדרכו של אדם; שהרי מששת ימי בראשית ועד בוא המשיח רק מי שאחראי לרכושו ישמור עליו; רק מי שהשקיע מכספו ומדמו בקרקע יאהב אותה; רק מי שנדרש להחזיר את הלוואותיו יהפוך לאדם נאמן; ורק משק שיאמץ אל ליבו את התובנות האלו סופו להתקיים. "תבוא הגאולה מאיזה מקום שתבוא, ובלבד שתבוא!", כותב לבונטין, "ובנוגע לתיקון העולם – אל נא נהיה פזיזים יותר מדי. נתקן נא את מה שנחוץ לנו לתקן להיות ככל הגויים, והיה כי יתוקן כל העולם במלכות הסוציאליות, אז יתוקן גם עולמנו הקטן".¹⁰⁷

זאת, בתמצית, תורת הכלכלה הבריאה של זלמן דוד לבונטין.

1.

לבונטין המשיך לעמוד בראש בנק אפ"ק עד תחילת שנת 1925. בשנת השבעים לחייו הוא פרש מפעילות אקטיבית בניהול המוסד שהקים ופיתח, אם כי נותר עד סוף ימיו חבר דירקטוריון. קשה לומר שלבונטין עזב את משמרתו בלב שקט; כאשר באחד מהכינוסים שמע את הטענה כי בסך הכול אפשר להיות שבעי רצון מהישגי היישוב עד כה, הוא פרסם מאמר תגובה חריף: "לשביעות רצון מה זו עושה? עם של ארבעה-עשר מיליון נפש, עובד זה כיוכל שנים לברוא לו מרכז רוחני וכלכלי בארץ אבותיו, והתוצאות הן: קרקע במידת החלק העשירי של מידת הארץ; יישוב של חקלאים קטן מאד; מושבות העולות בכסף רב ורובן אינן מכלכלות את תושביהן; ... מסחר פעוט; ... מצב פוליטי בלתי משובח; ... והעסקנים שבעי רצון".¹⁰⁸ גם כשעמד בסוף שני ימי חייו הציבוריים, כחלוץ חקלאי וכחלוץ בנקאי, לבונטין לא הפסיק לכתוב, להטיף, להסביר, להינבא נבואות זעם, ובעיקר – להעמיד אלטרנטיבה.

אבל את ספרו הגדול האחרון, הכרך השלישי של "לארץ אבותינו", לבונטין חתם ברוח אופטימית יותר. "חיים אנו כעת, לפי דעתי, טרם עלות השחר", הוא כותב בשנת 1928, וממשיך:

הענגים עוד פרושים על השמים והחושך עוד יכסה ארץ. המשבר – לא בהישוב הבריא אלא – בהישוב של הזיות, של רקלמות [=הכרזות] נפוחות ותכניות כוזבות, עדיין עומד בתקפו, אבל זריחת השמש קרבה לבוא. ההשקפות הנכונות כבר הולכות והודרות אל לבבות עמנו ורואים אנחנו, כי מנויה וגמורה כבר בסוד רבים, כי הישוב הבנוי על נדבות ותמיכות אין לו זכות קיום... במצב זה, הנני מניח את מותר החומר להיסטוריון הבא, בתקווה, כי הדעות האלו יכנסו גם ללבבות עסקני ההסתדרות וכי ימים יותר טובים יגיעו להישוב בקרוב; עבודה פוריה תבנה את ארצנו, וגאולתו של ישראל קמעה קמעה.¹⁰⁹

בשנות חייו האחרונות מצא לבונטין זמן להגשמת כמה חלומות ישנים, ובראשם ייסוד בית כנסת בעיר תל-אביב. עוד בשנת 1886, בימי הביניים שבין תקופת ראשון-לציון לתקופת אפ"ק, הוא הכריז שהקמת בית כנסת באזור החוף היא משימה לאומית: "יודע אני כי רבים יתפלאו עלי ועל הצעתי זאת ויאמרו כי לא עתה היא העת לבנות בית לשם ה'; אבל כל האומרים כן אינם אלא טועים ואינם בקיאים בעניין הישוב; ארץ ישראל היא ארץ ערש האמונות וכל איש ואיש כל דגל אמונתו ישכון שמה, והיא היא היסוד לכל אגודה ואגודה".¹¹⁰ לבונטין, ששם ה' היה שגור על לשונו ועל גבי דו"חות אפ"ק שכתב, הבין כי האחיזה בארץ ישראל דורשת חיבור למסורת לא פחות מאשר לקרקע. הוא הכיר בחשיבות הפוליטית של המעשה הדתי ונשא הכרה זו בנפשו, בהתמדה אופיינית, במשך קרוב ליוכל שנים. בנובמבר 1921 הונחה אבן הפינה לבניין בית הכנסת כאשר לבונטין מכהן כראש ועד ההקמה, ורק לאחר כמעט עשור, באפריל 1930, נחנך הבית בטקס רב רושם. את נאומו באירוע, שהדי פרעות תרפ"ט עוד נשמעים בו ושהיה אחת מהתבטאויותיו הציבוריות האחרונות, ניסח לבונטין ככרכת שלום מלאת תקווה:

במקום הזה, שעוד לפני עשרות שנים נשמעו רק יללות שועלים וקולות נשדדים ונרצחים, הנה כעת עולים לאזנינו קולות תינוקות של בית רבן וצעירי בתי הספר, בוגרים וזקנים השונים פרק בתלמוד, ותפילת העם הנצחי, המבקש מאת אלוהיו בנעימה ובקדושה, לתקן עולם במלכות שדי [...] לא בחרב ולא בחנית אנחנו מפנים את השימוון מארצנו, כי אם במעדר ובמחרשה, בקרבנות נפשות ובקרבנות כסף עובר לסוחר, ורוכשים אנחנו כל נחלה ונחלה וכל שעל ושעל. עוד רבה העזובה בארצנו ועבודה קשה עומדת עוד לפנינו, אבל באמנותנו העמוקה בצדקת שאיפותינו, בטוחים אנחנו בהצלחת מפעלנו בעזרת ה', בטוחים אנחנו כי הקרבנות שהבאנו יפריחו את ארצנו, ירחיבו את נחלותינו ויחזקו את מצבנו בארץ.¹¹¹

ביום רביעי, י"ג בסיוון ת"ש (19.6.1940), נפטר זלמן דוד לבונטין בביתו שבשדרות תרס"ט 1 בתל-אביב, כשהוא שבע ימים ומעשים. בדרך למנוחת עולמים עבר מסע ההלוויה דרך תחנות חייו, מאחרית לראשית: לאחר ההספדים בבית המנוח עצרו מלווי הארון בבית הכנסת הגדול, משם המשיכו לבניין בנק אפ"ק וסיימו את דרכם בבית העלמין בראשון לציון שבו ביקש לבונטין להיקבר.¹¹²

לבונטין לא זכה לראות את מדינת ישראל קמה. הוא גם לא זכה לראות איך שלוש שנים לאחר קום המדינה הופך בנק אפ"ק ל'בנק לאומי', ומתבסס כאחד מהמוסדות הפיננסיים החשובים במדינת ישראל – מאז ועד היום. בעומק ליבו ידע לבונטין שכך יהיה; שנים רבות קודם לכן הוא חזה שלא יזכה "לראות את דגל ציון על הרי ישראל",¹¹³ אבל הידיעה הזו לא גרעה כמלוא הנימה ממרץ היוזמה וההקמה שלו. מימיו הראשונים בארץ חרט על דגלו את הסיסמה "עבודתנו, עבודת הגאולה, היא עבודה לדורות".¹¹⁴ אולי לא אנו נקטוף את הפירות, אולי רק נכדינו או נינינו, אבל מה בכך? את המוטל עלינו יש לעשות. כאשר נפתחה צוואתו התברר שלבונטין דאג שהמורשת הזו תישאר חיה גם לאחר מותו; סכום מסוים של כסף, הוא ביקש, ייאסף בכל שנה למען בניית בית כנסת ביישוב העברי הראשון שייבנה בעבר הירדן המזרחי: "מאמין אנוכי, כי סוף סוף יגיע גם חלק ארצנו זה להתיישבות היהודים, ורוצה אנכי מאד להשתתף בו".¹¹⁵ המגשים נשאר מגשים – גם ממקומו שבגן עדן.

עוד בחייו קיבל לבונטין אזרחות כבוד מתל-אביב, שמהקמתה הייתה מעוזה של הבורגנות ביישוב היהודי.¹¹⁶ בשנת 1955 גם נקרא על שמו המושב שדה-דוד שבחבל לכיש, בהוקרה על היותו מ"יוזמי רכישת קרקעות בדרום הארץ".¹¹⁷ אבל במהלך השנים הבאות נשכחה דמותו של לבונטין, ותרומתו לבניין הארץ הונחה בקרן זווית. למרות האופטימיות שפיתח בסוף ימיו, בעשורים הבאים שלטו הפועלים בשדה הפוליטי והרעיוני בארץ ישראל. עט סוציאליסטי רב-זכויות הכתיב את האתוס הציוני, ובתולדות המדינה שנפרסו "מבית-אלפא עד נהלל" לא נמצא מקום לאיש שבמו רגליו בישר את העלייה הראשונה ובמו ידיו הקים את מוסדות הכלכלה העברית על יסודות יציבים. אבל המטוטלת ההיסטורית כבר שינתה את כיוונה, ובא הזמן להכיר שהייתה גם אופציה אחרת לביסוס הכלכלה העברית. הייתה עוד דרך – שאולי לא נבחרה אך השפיעה על תולדות ימיה של מדינת ישראל. בא הזמן להשיב אל מקומו הראוי בזיכרון הלאומי את אבי הכלכלה החלוצית החופשית בארץ ישראל, זלמן דוד לבונטין.

המאמר מוקדש לברית, בתי הבכורה, בת ירושלים, שנולדה בבירה 114 שנים לאחר שחנך בה לבונטין את סניף הבנק הציוני.

3. מתוך המאמר "הבאנק הקולוניאלי היהודי". כל כתבי הרצל, ירושלים: הספריה הציונית, תשכ"א, כרך ז, עמ' 176.
4. מתוך המאמר "הבאנק הקולוניאלי היהודי – המצב". שם, עמ' 359.
5. זלמן דוד לבונטין, ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ב (דצמבר 1925), עמ' 21.

1. שלום עליכם (שלום אברמוביץ), מתוך הסיפור "געגעועים על בית אבא". מיידיש: י"ד ברקוביץ. בתוך כל כתבי שלום עליכם, תל-אביב: דביר, תשט"ז, כרך ה, עמ' קה-קו.
2. ראשי התיבות המקובלים של שמו הלועזי Jewish Colonial Bank. לחילופין גם נקרא "אוצר התיישבות היהודים".

6. שם, חוברת א (ינואר 1925), עמ' 7.
7. יהודה לייב גורדון, מתוך "הקניצה עמי", פורסם לראשונה בעיתון הכרמל 18.4.1866, עמ' 1.
8. זלמן דוד לבונטין, "לשאלת היהודים", הלבנון, 20.7.1881, עמ' 2.
9. לבונטין, **לארץ אבותינו**, כרך א, תל-אביב: מסדה, תשכ"ג, עמ' 7.
10. שם, עמ' 9.
11. שם, עמ' 27; 29.
12. על מצבם של אנשי ירושלים ועל חלק מאורחות חייהם באותן שנים אפשר לקרוא בדו"ח שחיבר ההיסטוריון צבי גרין, שביקש בעיר בחודש מאי 1872. מסקנותיו היו דומות למדי לאלו של לבונטין, אך בניגוד אליו גרין היה סבור כי "האמצעים לתיקון הפגמים החומריים והמוסריים אינם קשים כל כך", ואף הציע רשימת פעולות לשיפור חיי היהודים בעיר. ראו צבי גרין, "תזכיר על מצב הקהילות בארץ ישראל ובייחוד בירושלים", בתוך ספרו דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ט, עמ' 277-285.
13. **לארץ אבותינו**, כרך א, עמ' 54.
14. שם, עמ' 16.
15. לבונטין, "איפכא מתסברא", הלבנון, 25.3.1881, עמ' 4.
16. ראו לבונטין, **לארץ אבותינו**, כרך ב, תל-אביב: א' איתן וס' שושני, תרפ"ד, עמ' 70; לבונטין, "מדוע נפלינו מכל עם", המליץ, 21.8.1889, עמ' 1.
17. **לארץ אבותינו**, כרך א, עמ' 61; 62.
18. לבונטין, "איוען", המגיד, 26.7.1882, עמ' 5.
19. **לארץ אבותינו**, כרך א, עמ' 65; וכן באותו עניין בעמ' 140-142.
20. שם, עמ' 64.
21. לבונטין הגיע לעזה ביום שלישי, י"ב בסיון תרמ"ב, כדי לנהל את קניית הקרקע (שם, עמ' 63), וחזר ליפו ביום חמישי בערב לאחר שהבין שעליו לבטל את העסקה. שבוע וחצי לאחר מכן, ביום שלישי כ"ז בסיון, הסמיך הוועד את לבונטין לצאת למשימה חדשה (כך על פי פרוטוקול הוועד; שם, עמ' 154).
22. שם, עמ' 73; 76.
23. שם, עמ' 74. במקרים רבים המפגש עם אדמת ארץ ישראל עורר בלבונטין את זיכרון ההיסטוריה העתיקה של עמו. כך הוא מתאר את הגעתו הראשונה לירושלים: "חרדת קודש אחזתני, אף אגלי דמעה נטפו מנבבות עיני, בראותי את ירושלים ובהעלותי על לבבי את דברי ימי העיר העתיקה הזאת, אשר ראתה מלכי עמי, כהני, נביאיו וחזויו בגאונם והדרם ואשר בה צוררים פרקים הרבה מדברי ימי עמי" (שם, עמ' 22).
- עזה עוררה בו זיכרון נוסף: "אבימלך מלך פלישתים ופיכול שר צבאו כמו חי התייצבו לנגד עיני. זכרתי את 'מאה השערים' אשר מצא יצחק אבינו פה" (שם, עמ' 47). כאשר שנים רבות לאחר מכן לבונטין הגיע לביקור בתל-גזר, העתיקות שנחשפו במקום עוררו בו רגש עמוק, שהרי "שם נלחמו אבותינו בחרף נפשם ושפכו דמם על קיום תורתנו, לאומנו וארצנו" (**לארץ אבותינו**, כרך ב, עמ' 97). זיכרון התנ"ך ותולדות ישראל חיו ונשמו בתודעת לבונטין, והיו הכוחות החשובים ביותר בעיצוב תודעתו הלאומית.
24. **ספר העלייה הראשונה**, עורך: מרדכי אליאב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1981, עמ' 37.
25. **לארץ אבותינו**, כרך א, עמ' 78.
26. שם, עמ' 86.
27. **ספר העלייה הראשונה**, עמ' 65.
28. **לארץ אבותינו**, כרך ב, עמ' 7.
29. יעקב יערי-פולסקין, **זלמן דוד ליבונטין – חייו ופעולותיו**, תל-אביב: אפרים סטוד ובניו, 1932, עמ' 74-77. ספר קצר זה, שיצא כחלק מסדרת 'חולמים ולוחמים' עוד בחיי לבונטין, הוא הביוגרפיה היחידה בלבונטין אפשר להוסיף את אלה: נחום גרוס, "יוזמה פרטית וציבורית בבניין הארץ עפ"י ז. ד. לבונטין", **הרבעון לכלכלה** ל (1983), עמ' 488-494; דן גלעדי, **בחזרה "לארץ אבותינו" – אלטרנטיבה יזמית למדיניות הצינונית**, 1994; יוסף גורני, "הבנקאי בעל החזון", בתוך גורני, **אנשי כאן ועכשיו: הראלים האוטופי של מעצבי החברה היהודית החדשה בארץ ישראל**, באר-שבע: מכון בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון (2015), עמ' 63-73.
30. מתוך המאמר "שאלת היהודים", ראו הערה 8.
31. לבונטין, "הצעה לחובבי ציון", המגיד, 2.7.1885, עמ' 10.
32. לבונטין, "לחובבי ציון", המליץ, 24.9.1886, עמ' 1.
33. **לארץ אבותינו**, כרך ב, עמ' 10.
34. "מכתבים מרוסיה" (ללא ציון שם המחבר), המגיד, 30.6.1898, עמ' 4.
35. חיים ויצמן, **מסה ומעש**, (הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ט), עמ' 47.
36. **לארץ אבותינו** כרך ב, עמ' 7.
37. שם, עמ' 27.
38. שם, 30.
39. לבונטין, **לארץ אבותינו**, כרך ג, תל-אביב: א' איתן וס' שושני, תרפ"ח, עמ' 123.
40. **לארץ אבותינו** כרך ב, עמ' 30.

41. לארץ אבותינו כרך ג, עמ' 153.
42. שם, עמ' 131.
43. שם, עמ' 128.
44. לארץ אבותינו כרך ב, עמ' 50.
45. שם, עמ' 96.
46. שם, עמ' 66.
47. זלמן דוד לבונטין, אגודות משותפות – בעולם ובעולמנו, חוברת א, ללא ציון שנה (ככל הנראה תרס"ח), עמ' 3.
48. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת א, עמ' 3.
49. נחום סוקולוב, "בית האוצר ליישוב", הצפירה, 2.5.1901, עמ' 1.
50. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 45.
51. שם, 49.
52. אהרן עקב לוי, "ד. ז. ד. ליבונטין ז"ל – צרור זכרונות", הבקר 6.6.1941, עמ' 4.
53. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 70.
54. שם, עמ' 73.
55. שם, עמ' 75.
56. שם, עמ' 93.
57. אגודות משותפות – בעולם ובעולמנו חוברת א, עמ' 3.
58. שם, עמ' 14.
59. שם, עמ' 18.
60. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 228.
61. אגודות משותפות – בעולם ובעולמנו, חוברת ב, עמ' 9.
62. לארץ אבותינו כרך ב, עמ' 228.
63. שם, עמ' 242-250.
64. זלמן דוד לבונטין, ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ד, תל-אביב: איתן-שושני, 1926, עמ' 3.
65. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 108. העניין כולו מובא שם בהרחבה החל בעמ' 100.
66. שם, עמ' 95.
67. שם, עמ' 111.
68. ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998, עמ' 91.
69. על פרשה זו ראו בהרחבה: שמואל אביצור, "חלוץ התעשייה החדשה בארץ ישראל", קתדרה 15 (אפריל 1980), עמ' 78-83.
70. איתמר בן-אב"י, "הבנק שלנו בארץ ישראל", הצבי 1.4.1910, עמ' 1.
71. "לתנועת פועלי הדפוס בירושלים", האחדות, 23.12.1910, עמ' 6.
72. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 121.
73. שם, עמ' 123.
74. מכתבים למערכת, הפועל הצעיר 12.7.1912 (גיליון 19-20), עמ' 20-22.
75. "יבנאל", הפועל הצעיר, 26.9.13, עמ' 17.
76. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 86.
77. הצפירה, 16.11.1913, עמ' 1.
78. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 95.
79. שם, עמ' 32.
80. מתוך המאמר "הלאמת הקרקע", זאב ז'בוטינסקי / כתבים אידיאולוגיים – ארץ ישראל א, תל-אביב: מכון ז'בוטינסקי בישראל, תשע"ה, עמ' 149.
81. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 70.
82. שם, עמ' 66-69.
83. שם, עמ' 55.
84. יעקב רבינוביץ', "למבקשי רווחים", הפועל הצעיר, 25.9.1912, עמ' 7.
85. נחם טברסקי, "מוסדנו הכספיים", הפועל הצעיר, 3.9.1913, עמ' 6. שורות אלו הן הסיכום התמציתי לסדרת מאמרים ארוכה בת ארבעה פרקים, שהתפרסמה בעיתון זה לקראת הקונגרס הציוני ה-11 וקראה לשידוד מערכות בהתנהלות הכלכלית של התנועה הציונית.
86. נחם טברסקי, "לקראת הביקורת", הפועל הצעיר, 10.4.1914, עמ' 5.
87. ברל כצנלסון, "לייסוד בנק הפועלים", קונטרס כ"ב, שבט תר"ף, עמ' 3.
88. מתוך המאמר "המושבות", ציון וצדק א, תל-אביב: ההסתדרות הכללית, 1971, עמ' 100.
89. ברל כצנלסון, "אחדות העבודה", בתוך כתבים כרך א (הוצאת מפלגת פועלי ארץ ישראל, ללא ציון שנה), עמ' 130.
90. זלמן דוד לבונטין, "תורות וניסיונות ביישוב ארץ-הישראלית", הארץ, 26.2.1920, עמ' 2.
91. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ד, תל-אביב: איתן-שושני, 1926, עמ' 3.
92. מכתב מלבונטין לדוד וולפסון, 10.4.1906. מצוטט בתוך קדיש לוז, אבני דרך בקבוצה: קורות ותמורות, תל-אביב: תרבות וחינוך, 1962, עמ' 66.

93. לארץ אבותינו כרך ג, עמ' 120.
94. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ב, עמ' 6.
95. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת א, עמ' 28.
96. נתן אלתרמן, "שבחי הסקטור הפרטי, או: כולנו חלוצים", דבר, 11.8.1950.
97. מצוטט בתוך ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ב, עמ' 3-4.
98. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת ב, עמ' 6.
99. באותן שנים ובמיילים אחרות ניסח את הלך הרוח הזה עצמו זאב ז'בוטינסקי, במאמרו "אנחנו הבורגנים": "היצירה אפשרית רק באותה חברה, שבה מחייכת התקווה ליוזמה הפרטית ומבטיחה גמול פרטי. בעיני, כשאני לעצמי, אין תכונה אנושית זו מוצאת חן כלל וכלל. אילו הוטל עלי לברוא את אדם החווה, הייתי בורא אותם כך, שרגליהם היו רצות, כביכול, מאליהן ליוזם מעשה, פשוט מתוך חדות יצירה לשמה, ולא למען הרווח... בתחום העניינים המעשיים, בתחום הקמת בתי חרושת וכיוצא בהם – דבר זה אינו מתרחש ואינו יכול להתרחש" (הצפון, 8.5.1927, עמ' 2).
100. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 73.
101. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת א, עמ' 29.
102. שם, עמ' 6.
103. לארץ אבותינו כרך ג, עמ' 73.
104. שם, עמ' 127-128.
105. ההתיישבות בארץ ישראל – אמצעיה ושיטותיה, חוברת א, עמ' 21.
106. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 86.
107. "תורות וניסיונות ביישוב ארץ-הישראל, עמ' 2.
108. לבונטין, "מכתב גלוי למר יצחק ניידיץ", הארץ, 14.4.1925, עמ' 2.
109. לארץ אבותינו, כרך ג, עמ' 163-164.
110. "לחובבי ציון", עמ' 3.
111. זלמן דוד ליבונטין – חייו ופעולותיו, עמ' 187-188.
112. הפרטים על הלווית לבונטין מתוך הדיווח בעיתון הבוקר, 20.6.1940, עמ' 6.
113. לארץ אבותינו, כרך ב, עמ' 114.
114. שם, עמ' 8.
115. מתוך "האיש שנתן את ההלוואה הראשונה לתל-אביב", הבוקר, 10.6.1941, עמ' 4.
116. "אזרחי כבוד של תל-אביב", ידיעות תל-אביב, 15.6.1952, עמ' 36.
117. "שמות ישובים בחבל לכיש", חרות, 2.6.1955, עמ' 3.